

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDAN NATO ÜYELİĞİNE: BOĞAZLAR SORUNU VE TÜRKİYE'NİN BATI İLE "İTTİFAKI"

H. Bayram SOY*

Özet

19. yüzyılın ortasından itibaren toprak bütünlüğü Büyük Güçlerin teminatı altına alınan Osmanlı Devleti, İngiltere ile Rusya'nın Yakın Doğu'daki mücadelesinin arasında kaldı. İngiltere, Rusların güneye doğru ilerleyerek Boğazlardan Akdeniz'e girme teşebbüslerine, Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaya çalışarak cevap verdi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlılar yenilip Ayastefanos Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalınca, Balkanlardaki yeni durumdan rahatsız olan İngiltere, Berlin'de bir konferans toplayarak, bu antlaşmayı Berlin Antlaşması ile tadil etti. İngiltere bunu yaparken, Osmanlı Devleti'nin değil, kendi çıkarlarını gözetti. Benzer bir durumda, 1945'de SSCB Türkiye'den Boğazlardan bir üs ve kuzeydoğu sınırlarında da düzenleme isteyince, Türkiye'deki eski "Rus korkusu" tekrar canlandı ve Sovyetlere karşı özellikle ABD'nin güvenlik şemsiyesi altına girme arayışlarını doğurdu. Bu dönemde, Britanya İmparatorluğu'nun hâkimiyet alanını miras alan ABD için de Boğazlar son derece önemliydi. Aynı İngiltere gibi o da, bu defa SSCB'nin, Boğazları geçerek Akdeniz'e nüfuz etmesini istemeyecekti. Fakat Türkiye ABD'nin bu hassasiyetini dikkate almayarak, pekâlâ ödememesi mümkün bedelleri de ödeyerek, ABD'den malî ve askerî destek aldı ve onun güvenlik şemsiyesi altına girdi. Türkiye'nin Batı ittifakına girerek ödediği bedeller ile bu ittifakın getirdiği güvenlik ve ekonomik kazançlar, eşdeğer ve birbirini dengeleyen bir durumda olmadı. Hâlbuki 1878'de İngiltere nasıl Rusya'nın Boğazları tehdit eder konuma gelmesine kendiliğinden müsaade etmediyse, 1945'de de benzer bir tehdide ABD ve müttefiklerinin izin vermeyeceği açıktı. Çünkü siyasî şartlar ve ülkeler değişse de, jeostratejik konum değişmez.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Türkiye, Rusya, SSCB, Boğazlar.

Abstract

From the middle of the 19th century onwards, whose territorial integrity left to the Great Powers assurance, the Ottoman Empire remained in between the Russo-British struggle in the Near East. Britain tried to resist the Russian march towards the south by keeping the Ottoman territorial unity. After the Russo-Ottoman War of 1877-78, when the Ottomans were defeated and forced to sign the Treaty of St. Stefano,

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi İktisadî İdarî Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi. bayramsoy@yahoo.com

the British being disturbed by the new situation in the Balkans, initiated a congress in Berlin and modified it by the Berlin Treaty. Britain in doing this, did not consider the interests of the Ottoman Empire, but her own. In a similar condition, in 1945 when the USSR demanded a base in the Straits and revision of the Turkish northeastern borders, since it arouse old "Russian fear" in Turkey, they resorted to the US. In this period, having inherited the British Empire's imperial mission, the Straits were also important for the US. Same as the British, the American would also not allow the Soviet Union crossing the Straits and penetrating to the Mediterranean. But Turkey did not recognize the US strategic vulnerability and by paying unnecessary prices, she got both economic and military aids from the US and bounded her to it. The prices paid for the security against the USSR to US are non-equivalent what Turkey gained from the US both military assistance and economic aid. However, how Britain did not allow the Russians to threaten the Straits in 1878 by herself, so would the US and her allies stop the USSR in the Straits in 1945 by themselves. Because, although the political conditions and states alters, geostrategic position does not change.

Keywords: The Ottoman Empire, Turkey, Russia, USSR, The Straits.

Giriş

Tarih veya geçmiş bilgisi ne işe yarar? Bu soruya verilen cevap umumiyetle "geçmişte yapılan hataları tekrarlamama ve geleceği plânlama" şeklinde olmaktadır. Acaba gerçekten geçmiş bilgisi böyle bir işleve sahip midir? Eğer öyleyse, geçmişin bazı "hataları"nın tekrarlandığı hissine neden kapılırsınız? Devlet adamları ve onlara fikir verenler yeterince ve gereken hassasiyeti göstererek "tarih" okumamaktadırlar mı? Yoksa bazı toplumsal sarsıntılar, devlet adamlarının sağlıklı karar verme sürecini etkilemekte midir? Bugünkü adlandırılmalarıyla, İstanbul ve Çanakkale Boğazları konumları nedeniyle tarihin her döneminde önem arz etmiş ve bölgede hesap yapan güçler nezdinde mücadelenin kayda değer bir unsuru olmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin son "Uzun Yüzyılı"nda Büyük Güçler'in, özellikle İngiltere ve Rusya'nın, Boğazlar üzerinde mücadele ettikleri malûmdur.

19. yüzyıl boyunca İngiltere, Rusya'nın Boğazlardan Akdeniz'e inmek suretiyle, "imparatorluk yolu"nu¹ tehdit edecek konuma gelmemesi için azamî gayret sarf etmiş ve birkaç kez bu bölgedeki gelişmelere müdahil olmuştur. Bunlardan biri de 93 Harbi'nden (1877-1878) sonra Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın (3 Mart 1878), Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) ile tadil edilmesi şeklinde olmuştur. Bu sürecin Osmanlıların lehine olduğunu ileri sürmek, fazla iyimserlik olur. Çünkü başta İngiltere olmak üzere, Berlin'de Ayastefanos'un tadilini isteyenler kendi menfaatlerini sağlama almışlardır. Osmanlı Devle-

¹ Burada Manş Denizi'nden başlayıp, Cebelitarık, Malta, Kıbrıs, Süveyş Kanalı, Aden Körfezi duraklarından Hindistan'a ulaşan yol kastedilmektedir.

ti'nin bekası ise ikinci plânda kalmıştır. Buna rağmen Osmanlıların, *93 Harbi*'nin mağlubu olarak Ayastefanos'un şartları düşünüldüğünde, Berlin'deki düzenlemeden fayda görmediği de söylenemez. Fakat süreçle ilgili taraflar Osmanlı devlet ricalinin fikrini almamış ve Berlin'deki konferansta, İngiltere'nin başını çektiği, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın talepleri gündemi belirlemiştir. Yani Osmanlı Devleti, Ayastefanos badiresini söz konusu ülkelerin menfaatleri doğrultusunda atlatabilmiştir.

Boğazlar elbette bu tarihten sonra da anlaşmazlık ve güç mücadelelerinin aracı ve krizlerin bir parçası olmaya devam etti. Ancak Boğazlarda Temmuz 1841'de Londra'da imzalan Boğazlar Sözleşmesi esas itibarıyla hükmünü korudu. İki savaş arası dönemde imzalan ve hâlâ geçerliğini koruyan Montreux Boğazlar Sözleşmesi (Temmuz 1936) ise Boğazlar meselesini istikrarlı bir zemine oturttu. Fakat Ağustos 1945'de Stalin'in Boğazların 1936 Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile belirlenen durumunun gözden geçirilmesi ve buradan üs talebi Türkiye'yi fazlasıyla endişelendirdi. O dönemde Türkiye'yi yönetenler, muhtemelen eski bir travmanın, neredeyse Osmanlı Devleti'nin son 200 yılının en tahripkâr düşmanı ve özellikle Balkanlar'daki gerilemesinin müsebbibi "Rusya" travmasının², canlanmasıyla ülkenin geleceğini ipotek altına alan adımlar atarak bu tehlikeyi bertaraf etmeye çalışmışlardı. İpotekten kastedilen, Türkiye'nin güvenliğini sağlamak için, Truman ve Marshall yardımlarının kabul ve talep edilmesine uzanan süreçte, açık ve gizli anlaşmalarla yüklenilen taahhütlerdir. Hâlbuki geçmişin dikkatlice okunması ve hâlin sağlıklı bir şekilde analizi, o dönemde bu denli bağlayıcı fedakârlıkların yapılmasını önleyebilirdi.

Bu çalışmada, 1878 ve 1945'deki siyasî ve uluslararası durum, karşılaştırmalarla ortaya koyularak, her iki dönemde de "Boğazlar sorununa" hangi gerekçelerle çözüm arandığı ve Osmanlı/Türkiye devlet adamlarının ne tür bir yaklaşım içinde olduğu hususu ele alınacaktır. Bu yapılırken eleştirel bir usul takip edilmiştir. Bu bağlamda 1945'deki krizde, 1878'deki savaş sonrası gelişmelerin ve Büyük Güçlerin müdahale gerekçelerinin iyi analiz edilmediği ve Soğuk Savaş'ın parametrelerinin olduğu ortamda da yeni güç dengesinin ve aktörlerin yapabileceklerinin sınırlarının kestirilemediği tartışılacaktır. Son olarak da, bu suretle Türkiye'nin Batı ittifakına dâhil olmasının maliyeti değerlendirilecektir.

1878 Berlin Antlaşması'na Giden Süreç

1878 Berlin Antlaşması'na giden süreçte İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yaklaşımı ve bu doğrultuda Berlin Konferansı'nda izlediği siyaset, konu açısından önem arz ettiği için belli ölçüde arkaplân ayrıntısına girmek gerekecektir. İngiltere'nin Hindistan sömürgesinin, İmparatorluk için ifade ettiği anlamın güçlenmesiyle, Rusya'nın Balkanlar'dan güneye sarkma teşebbüs-

² Osmanlılardaki "köklü ve haklı Rus fobisi" ve "Türklerin Rusya'yı imparatorluğu yıkmaya en amansızca baş koymuş güç olarak algılamaları" için bkz. (Bodger 1999: 89, 117).

leri, İngiltere açısından İstanbul'un ve Boğazların stratejik önemini artırmıştır. 1713 Utrecht Antlaşması ile Cebelitarık'a yerleşerek temelini attığı "imparatorluk yolu" projesi, 19. yüzyılın son çeyreğinde Süveyş'ten, Aden'e oradan da Hindistan'a uzanarak, İngiltere'nin can damarı hâline gelmişti. İngiltere'nin Hindistan'daki en önemli rakibi Fransa'nın 1815'de mağlup edilmesi, onu rahatlatmamıştı. Çünkü Rusya, Asya'daki ilerlemeleriyle Hindistan'ı kuzeybatısından tehdit etmeye başladığı gibi, Osmanlı Devleti üzerinde kurduğu baskı neticesinde de İngiltere'nin can damarına ulaşma potansiyeli olduğunu göstermişti (Soy 2004: 5). Rusya'nın güneye sarkarak Doğu Akdeniz'de İngiltere için arz edeceği tehditlerden biri de buradaki İngiliz ticaretine yönelikti.³ 1799'da İngiliz Başbakanı William Pitt'in Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı koruma kararı almasındaki temel sebep, Rusya'nın İstanbul'a hâkim olarak İngiliz ticaretini sekteye uğratacak kohna gelmesini engellemektir (Karaca 2011: 115).

Konumuz doğrudan bu olmasa da, burada kısa bir fasıla vererek Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz etkisinin boyutuna kısaca değinmekte fayda var. Osmanlı Devleti'nde İngiliz ticarî teşkilâtlanması ve bunun sonucunda da konsolosluk örgütü, Palmerston'un başbakanlığı döneminde (1855-1865) muazzam boyutlara ulaşmıştı. 1856'daki verilere göre Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde İngilizlere ait yedi başkonsolosluk, 19 konsolosluk, 28 konsolos yardımcılığı, 16 konsolos ajanlığı ya da diğer konsolos temsilcilikleri bulunuyordu. Bu konsolosluk şebekesi, örgütün yaygınlığı ve çalışanların sayısı itibarıyla İngiltere'nin dünyadaki ikinci büyük konsolosluk ağını oluşturmaktaydı (Kocabaşoğlu 1999: 181). Bu denli önemli bir ağı İngiltere'nin her ne pahasına olursa olsun koruyacağı muhakkaktı.

Rusya'nın güneye inme siyasetine gelecek olursak; Rusya'nın Balkanlarda nüfuz elde etme çabaları çok eski zamana dayanır ve sadece siyasî niteliğe de sahip değildir. İşin dinî boyutu da vardır. Moskova Kilisesi, daha 1448'de Constantinople Fener Patrikhanesi ile ilişkilerini keserek Balkanlar'da onun rolünü üstlenmeye soyunmuştur. Bunun sonucunda Balkanlar'daki Ortodoksları özgürlüğe kavuşturma fikrini daha 16. yüzyılda tasarlamıştır (Kurat 1999: 173). Ancak zamanla Osmanlı-Rus ilişkilerinde dinî sorunların, siyasî sorunların gölgesinde kaldığını gözlemlemek mümkündür. 19. yüzyılın son çeyreğinde artık Rusların asıl taleplerinin Osmanlıların tekrar 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması şartlarına dönmesi ve Çanakkale Boğazı'nın savunulmasında Ruslara da görev verilmesinin sağlanmasıydı (Kurat 1999: 174).

1833'te Rusya'nın Boğazlarda söz sahibi olmasını engelleyemeyen İngiltere'nin, bu tarihten sonra, o dönemin Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'un nihaî olarak şekillendirdiği, Osmanlı toprak bütünlüğünü her türlü

³ Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz-Rus ticarî çekişmesi ve Rusların 1833'te Osmanlılara imzalattığı Hünkâr İskelesi Antlaşması'na mukabil, İngilizlerin de 1838'de Balta Limanı Antlaşması'nı imzalatmaları hakkında bkz. (Soy 2004: 6-7).

maliyetiyle koruma siyasetinin⁴ ana hedefi şüphesiz Rusya idi (Soy 2007: 148 vd.). Kırım Savaşı öncesinde Rusya'nın Osmanlılara uyguladığı baskı karşısında İstanbul'daki İngiliz Elçisi Canning, gerektiğinde İngiliz filosunun Osmanlı Devleti'ni korumaya hazır olduğunu bildirmiş (Karaca 2011: 111) ve savaş çıktıktan sonra da bu sözünü tutmuştur. Bunu, her zaman olduğu gibi, yine kendi çıkarları için yaptığını bir kenara not etmek gerekir.

Kırım Savaşı sonrasında 1856 Paris Antlaşması'nın Karadeniz'in tarafsızlaştırılması ve Rusların burada donanma bulunduramayacağı hükmü, İngiltere'yi oldukça rahatlatmıştı. Fakat Fransa'nın 1870'de Prusya'ya karşı ağır bir hezimetle uğraması sonrasında Rusların, 1856 Paris Antlaşması'nın Karadeniz'de donanma bulundurmamakla ilgili hükümlerini iptal etmesiyle, Rusya tekrar Boğazları zorlayacak alt yapıya kavuştu.

Rusların tekrar Karadeniz'de göz önünde bulundurulması gereken bir güç konumunu elde etmesiyle, Osmanlıların 1871-1878 dönemindeki iç ve dış siyasetlerini, ülke içindeki ayrılıkçı hareketlere Rus desteğini de dikkate alarak, toprak bütünlüğünü koruma amacıyla şekillendirdiğini görmek mümkündür (Erdoğan 1999: 152). Yani bu dönemde Osmanlı Devleti'ndeki belirleyici dış politika unsuru, belki de hiçbir dönemde olmadığı kadar, Rusya oldu.

19. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Sorunu tekrar Avrupa gündemini meşgul etmeye başladığında, Alman Şansölyesi Bismarck'ın buna bir çözümü vardı; Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarını Avusturya-Macaristan ile Rusya arasında paylaşdırmak. Bu ülkelerin yanında İngiltere, Mısır ve Ege'deki adaları, Fransa da, Suriye'yi alabilirdi. Hatta Bismarck bu paylaşımın gerekliliğini vurgulayan önerisini 1876 Ocak ve Şubat aylarında İngiliz hükûmetine iletmişti. Ancak başta İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Derby olmak üzere, İngiltere'de bu konuyla ilgili yaşanan belirsizlik ve kararsızlık nedeniyle, sonuçsuz kaldı⁵ (Anderson 2010: 203-204). Lord Derby, Britanya'nın gördüğü en izolasyonist dışişleri bakanıydı. Başbakan Disraeli ise, bir şeyler yapmak istiyor fakat ne yapacağını bilmiyordu (Taylor 1971: 234). Fakat İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin paylaşımına katılmasının mahzurları konusunda Lord Derby'nin gerekçesi hazırды; ona göre Doğu Sorunu üzerinde en fazla kabul gören kanaat, bu sorunun Büyük Güçlerin hepsini tatmin edecek bir çözümünün olmadığıydı (Taylor 1971: 235). Ancak her şeye rağmen İngiltere'nin Osmanlı siyasetinin belli noktaları kesindi. İmparatorluğun en azından, orta ve Asya kısımlarının toprak bütünlüğünü koruyacaktı. Bu siyaseti Osmanlı Devleti'ni kendi amaçları uğruna kullanmaktan ve otoritesini fiilen zayıflatmaktan alıkoymadı (Kent 1999: 223-224).

⁴ İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü korumadaki kaygısı, İmparatorluğun dağılmasının Büyük Güçler arasında toprak hırsını harekete geçireceği ve İngiltere'nin nüfuz alanlarını alt üst ederek, bir Güçler arası savaş kışkırtacağına yönelikti (Kent 1999: 200-201).

⁵ Bu konuda ayrıca bkz. (Taylor 1971: 235). Bismarck aynı teklifi Ruslara da götürmüştür (Taylor 1971: 235).

İngiltere, kendi menfaatleri için de olsa, Osmanlıları desteklemeye çalışırken, özellikle Balkanlar'da çıkan bazı olaylar gerek iç, gerekse dış kamuoyunda İngiltere'nin elini zayıflatıyordu. Meselâ 1875'teki Bulgar olayları İngiltere kamuoyunda ciddi tepki topladığından, İngiliz hükûmeti Bulgaristan krizi esnasında Osmanlı Devleti'ne yardım edemedi (Taylor 1971: 238-239). Bu olaylar İngiltere'de o kadar etkili olmuştu ki, özellikle Whigler (Liberaller) ve lideri Gladstone nezdinde Türk düşmanlığını siyasetin odak noktasına yerleştirmişti (Aksun 2010: 37). Diğer taraftan, Rusya, Avusturya-Macaristan ve Almanya, Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki Hristiyan tebasası ile ilişkilerini düzeltmesini talep eden 13 Mayıs 1876 tarihli Berlin Muhtırası'nı açıkladığında, İngiltere bunu reddetti. Çünkü İngilizler kendilerine Bosna veya Karadağ gibi muamele edildiğini ve Avusturya-Macaristan ile Almanya'nın Rusya liderliğinde "Türkiye'yi dağıtma" birliği gibi hareket ettiğini ileri sürdü. Bunun yanında Disraeli, mevcut durumu korumaya yönelik bir konferans toplanmasını önerdi ve İngiltere'nin Berlin Muhtırası'na gerçek cevabı, Beşiğe Körfezi'ne donanma göndermek oldu (Taylor 1971: 236-237).

Osmanlılar Sırp ve Karadağlılarla savaşırken Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya arasında bir mutabakat oluşmuştu. Ancak İngiltere mevcut durumun bozulması taraftarı değildi. Bunu sağlamak için İngilizler, bu krizde Osmanlılara karşı tarafa bazı tavizler vermesini tavsiye etti (İpek 2002: 16). Bunun üzerine Lord Derby 4 Kasım 1876'da Büyük Güçleri İstanbul'da bir reform plânını tartışmak üzere davet ettiğinde, Osmanlılar bu konferansı, diğer seçenekleri Rusya ile savaş ve bu savaşta İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni Rusya ile baş başa bırakma tehdidi nedeniyle, kabul etmek durumunda kaldı (Anderson 2010: 206). Ancak şunu da vurgulamak gerekir ki; İstanbul'daki bu Konferansa İngiltere Başbakanı (1874-1880) Lord Beaconsfield (Disraeli)⁶ muhalefet etmiş ve ancak Rusya'ya karşı oluşturulmak istenen Avusturya-Macaristan ittifakı görüşmeleri neticesiz kalınca razı olmak durumunda kalmıştır (Taylor 1971: 241).

İngiliz devlet adamlarının Osmanlı Devleti'nin bekasıyla ilgili yaşadıkları kafa karışıklığı ve fikir birliğinin olmadığı, İstanbul'daki Konferansta da ortaya çıkmıştır. İngiliz delegasyonunun başı Salisbury, Lord Beaconsfield'in aksine, Osmanlı Devleti'nin yaşatılabileceğini düşünmüyordu. Bilâkis, Osmanlıların çöküşünün çok yakın ve arzulanan bir son olduğuna inandığından, İstanbul'da Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi İgnatiev ile yakın çalıştı. Taraflarca Konferans'ta kararlaştırılan reform teklifleri, anayasa (1876 Kanun-ı Esasî) ilân edilerek, Osmanlılar tarafından reddedildi. Bu yapılırken İngiltere'ye güveniliyordu. Çünkü İngilizlerin İstanbul uğruna her türlü Osmanlı inatçılığına tahammül edeceklerine inanılıyordu (Taylor 1971: 241

⁶ Benjamin Disraeli, Temmuz 1876'da Lord Beaconsfield unvanını almıştır (Taylor 1971: 241). Dönemle ilgili metinlerde bu tarihten itibaren Disraeli adı yerine genellikle bu unvan kullanılmıştır.

-242). Hatta Midhat Paşa, anayasa ilân edilmesi hâlinde İngiltere'nin Balkanlarda bir Slav devletinin kurulmasına izin vermeyeceğine, ayrıca buna karşı fiili yardımda bulunacağına da emindi (Aksun 2010: 44). Ancak bunun aksine Lord Salisbury Osmanlılara, Tersane Konferansı kararlarının reddedilmemesini, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne fiili yardımda bulunamayacağını bizzat söyledi (Aksun 2010: 58) Zaten başta İngiltere olmak üzere diğer Büyük Güçlerin çok açık bir şekilde, ilkeler ve taahhütleri istikametinde değil de, sadece çıkarları doğrultusunda hareket ettiği aşikârdı. Çünkü 1854'te hiçbir garanti antlaşması yokken, İngiltere ve Fransa öyle uygun gördükleri için Rusya'ya karşı Osmanlıların lehine müdahale etmişlerdi. Fakat 1876'da, 15 Nisan 1856 Paris Antlaşması hükümlerine göre Osmanlı toprak bütünlüğü taahhüt edilmiş olduğu hâlde, onu savunacak ve koruyacak kimse bulunamadı (Erdoğan 1999: 158). Böylece 23 Aralık 1876'da toplanan Tersane Konferansı, ne Balkanların Hristiyan halklarına, ne de Osmanlı Hükûmeti'nin beklentilerine bir çözüm üretmeden, sonuçsuz bir şekilde dağıldı.

Büyük Güçler arasında kabul edilen ve Balkanlarda yapılacak reform taleplerini içeren 31 Mart 1877 tarihli Londra Protokolü Osmanlılarca reddedilince, Ruslar Osmanlı Hristiyanlarının hukukunu korumak amacıyla 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş⁷ ilân etti. Büyük devletlerden İngiltere, çıkarlarını korumak kaydıyla, diğerleri ise herhangi bir şart ileri sürmeksizin bu savaşta tarafsız kalacaklarını duyurdular (İpek 2002: 16). Şurası açıktır ki, 1875'te Hersek İsyanı ile başlayan krizin, savaşa varmasının tek nedeni Rusya'dır ve onların Balkanlar'da özgürlüklerin savunucusu ksilmesidir (Erdoğan 1999: 166-167). Bu dönemde İngiltere'nin bu savaşta engellemeye gücü yetmemiştir. Çünkü İngilizler kıta Avrupası'na müdahale etmeleri gereken bir durum olduğunda, muhakkak yanlarına Alman dünyasından bir müttefik buluyorlardı.⁸ Bu defa ne Avusturya-Macaristan'ı ne de Almanya'yı ikna edememişlerdi. İngiltere'nin tek başına Rusya'ya karşı Avrupa'da bir kara savaşı yürütmesi ise söz konusu bile olamazdı.

Savaşın tarafları göz önünde bulundurulduğunda; birçok açıdan Osmanlı ordu ve donanma itibariyle daha iyi durumdaydı. Abdülaziz dönemindeki harcamalarla donanmayı iyi donatılmıştı. Ruslar sayıca üstündü, ancak Osmanlıların daha iyi tüfekleri, mükemmel Krupp topları ve Karadeniz'e hâkim donanması vardı (Anderson 2010: 210-211; Taylor 1971: 243; Aksun 2010: 90, 133-134). Ancak savaşın gidişatı donanım üstünlüğünün aldatici olduğunu gösterdi. Öyle ki, Haziran 1877'de Ruslar Osmanlı'nın Balkanlardaki tüm topraklarını bir ay içinde ele geçirecek görünüyordu. Fakat adı pek bilinmeyen Plevne'ne yöneldiklerinde, 11 Kasım'da alabildiler.⁹

⁷ Bu savaşın seyri ve sonuçları hakkında öz bir değerlendirme için bkz. (İpek 2002: 16-24).

⁸ Kırım Savaşı'nda Fransa'nın İngiltere ile birlikte hareket etmesi bir istisnadır.

⁹ Taylor (1971: 245), Plevne müdafaasını tarihin akışını değiştiren birkaç önemli olaydan birisi olarak zikreder. Ona göre bu savunma Osmanlı Devleti'ne sadece 40 yıl daha kazandı.

Savaş süresince Rusların güneye ilerleyişi İngilizlerin dikkatli gözetimi altındaydı. Rusların Balkan dağlarının güneyine inme ihtimaline karşı İngilizler, Çanakkale ve Gelibolu'nun işgalini tartışmaktaydılar. 21 Temmuz 1877'de, şayet Rusya İstanbul'u işgal eder ve şehri hemen boşaltmak için düzenlemeler yapmazsa, Rusya'ya savaş ilân etme kararı aldılar (Anderson 2010: 210-211; Taylor 1971: 244). Ayrıca 13 Aralık 1877'de Lord Derby, mevkidaşı Şuvalov'a, Rusya'nın geçici süre için dahi olsa İstanbul ve Boğazları işgal etmesi durumunda, İngiltere'nin menfaatlerini korumak için gereken her şeyin yapılacağı uyarısında bulundu (Anderson 2010: 212).

Bu sırada Lord Beaconsfield, Avusturya-Macaristan'ın ittifakını sağlamamış olsa bile, İngiltere'nin tek başına Osmanlılara yardım edebilmesi için Parlamento'nun desteğini aramış ancak başarılı olamamıştı. Parlamento'nun ret gerekçesi İngiltere'nin temel dış politika prensibi idi; İngiltere Avrupa kıtasında müttefiki olmadığı sürece büyük bir kara kuvvetine karşı harekâta girişemezdi (Taylor 1971: 245).

Savaş devam ederken, Balkanlardaki Rus ilerlemesinden tedirgin olan iki ülke İngiltere ile Avusturya-Macaristan açısından kabul edilemez gibi görünen iki nokta vardı; birincisi, savaş sonunda büyük bir Bulgaristan'ın kurulması, ikincisi de, Rusya'nın Osmanlı Devleti ile üstünlüğü tamamen elinde tuttuğu bir antlaşma imzalaması ihtimaliydi. Bunlar Avrupa güç dengesini doğrudan etkileyeceği gibi, Boğazların durumunun da değişmesi anlamına gelecekti (Anderson 2010: 214).

Lord Beaconsfield Rusya ile yaşadığı savaşta Osmanlı Devleti'nin özellikle desteklenmesi gerektiğine inanıyordu. Çünkü Osmanlılar İngiltere'nin Asya'daki gücünün korunması için dolaylı destek sağlıyordu. Osmanlı Devleti'nin çökme durumunda, İstanbul ve Boğazları Ruslara karşı savunmak mümkün olabilirdi, fakat bu çöküş aynı zamanda Rusların Doğu Anadolu'dan Akdeniz'e veya Basra Körfezi'ne ilerlemesindeki engelin de kalkması anlamına gelecekti (Anderson 2010: 221-222). Bu durumda bu bölgelerde Rusya'yı durdurmak İngiltere açısından daha zor olacaktı.

İngiltere Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesi hâlinde her türlü senaryoyu göz önünde bulunduruyordu. Meselâ savaş devam ederken, olası bir mağlubiyette Osmanlı donanmasının Rusların eline geçmemesi için İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Derby, Şubat 1878'de İstanbul'daki Büyükelçisi Henry Layard'a, donanmanın en iyi dört gemisini gizlice satın alma talimatı vermişti. Bunun ortaya çıkması üzerine Ruslar da İstanbul'u işgal tehdidini savurmuş ve iki güç arasında gerilim tırmanmıştı. Ancak şu açıktı ki, ne Rusya ne de İngiltere savaşacak durumda değildi. Rusya'nın malî durumu zaten savaştan önce de kötüydü. Bu şartlar altında girilen savaş maliyeyi daha da vahim hâle getirmişti. İngiltere ise, Yakın Doğu politikası hakkında içerideki bölünmeler ve tereddütler yüzünden çok itibar kaybetmişti. İngil-

mamıştır. Türkler hâlâ Boğazları kontrol ediyor ve Ruslar da Boğazlara hapsolmuşsa, bu Plevne müdafii Osman Paşa'nın eseridir.

tere'nin Avusturya-Macaristan ile tekrarlanan müzakereleri sonuç vermemiştir ve gerektiğinde Doğu Akdeniz'de Rusların karşısına çıkarabilecek bir ordu bulamamıştır (Anderson 2010: 215-216).

Savaş sırasında Plevne savunmasıyla geçen sürenin siyasi ve askerî sonuçları oldu. İngiltere'de "Bulgar dehşeti"nin izleri silindi ve Osmanlıları kahraman konumuna yükseltti.¹⁰ Ocak 1878'de Ruslar İstanbul önlerine geldiklerinde, bu savunmanın etkisiyle, hızlarını kaybetmişlerdi. Rusların, Büyük Güçlerden her hangi biri bir tarafa, Osmanlılarla da yeni bir savaşa girecek mecalleri kalmamıştı (Taylor 1971: 245-246). Nitekim Şuvalov Çara, Rusya'nın İngiltere ve Avusturya-Macaristan ile savaş tehlikesi altında bulunduğunu ve buna girişilmesi hâlinde Rusya için felaket olacağını söyledi (Türkgeldi 1987: 62). Her şeye rağmen savaşın mağlubu belliydi: Osmanlılar.¹¹ Bu şartlar altında, barış için müzakereler başladığında da, Karadeniz'de kayda değer bir donanması olmadığından, Boğazların açılması Rusya'nın işine gelmeyeceği için, Ruslar bundan vazgeçip Büyük bir Bulgaristan üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bu onlar açısından iki amaca hizmet edecekti; Rus yayılması ve Balkanlardaki Hristiyanların özgürleştirilmesi (Taylor 1971: 246).

31 Ocak 1878'de Edirne Ateşkes Antlaşması sonrasında mevcut ve olası Rus kazançlarının haberleri Avrupa başkentlerine ulaşmaya başlayınca, başta İngiltere olmak üzere diğer Büyük Güçler harekete geçtiler. İngilizler İstanbul'daki İngiltere tebaasını koruma bahanesiyle İstanbul yakınlarına filo göndererek, 1856 Paris Antlaşması'nı imzalayan devletlerin katılacağı genel bir kongre için baskı yapmaya başlamıştır. Bu harekete girilirken ne Osmanlıların ne de Rusların onayı alınmamıştır (Tokay 1999: 190-191). Bu da, daha işin başından itibaren, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni kurtarmak için değil, kendi âli menfaatlerini korumak için girişimlerde bulunduğu delilidir.

Burada ilginç bir ayrıntıya değinmek yerinde olacaktır. Rodop dağları civarında yaşayan Müslüman Türk ve Pomak sakinleri, Bulgar ve Kazakların Rus ilerleyişi esnasında Müslümanlara yaptıkları zulmü duyduklarından savunmaya çekilerek Rusların dağlık bölgeye nüfuz etmesini engellemeye çalışmışlardır. İlginç nokta şudur ki, asıl adı Sinclair olan ve kendisini Hidayet Paşa diye tanıtan bir İngiliz maceraperest, 1878 Ekimine kadar bu bölgedeki direnişe liderlik etmiştir (Turan 2011: 513-514). Bu durum Ayastefanos'tan Berlin Antlaşması'na uzanan süreçte ve sonrasında dahi bölgede gidişatın İngiltere'nin arzu ettiği noktaya varmasına kadar, İngiltere'nin

¹⁰ Lord Salisbury İstanbul Konferansı'nda "Rusya sizi börek gibi yutar" demişken, Plevne savunması sonrasında, bu defa İngiltere dışişleri bakanı Londra'daki sefirimize "Osmanlı askeri dünyanın birinci askeri olduğunu ispat etti" demiştir (Türkgeldi 1987: 30-31).

¹¹ Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesindeki etkenlerden birinin komutanlar arasındaki anlaşmazlıklar olduğu ileri sürülmektedir. Kafkasya cephesinde Derviş Paşa ile Şevket Paşa, Tuna cephesinde de Süleyman Paşa ile Mehmed Ali Paşa arasında fikir ayrılıkları olduğuna dair çok sayıda delil vardır (Turan 2007: 334-335).

sadece diplomasiyi değil, başka araçları da devrede tuttuğunun bir belirtisi olarak görülebilir.

3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması, Rusların bütün isteklerini tatmin etti, ancak bir Avrupa krizini de tetikledi (Taylor 1971: 247). Rusya için Ayastefanos Antlaşması'nın iki önemli noktası vardı; birincisi savaştaki askerî kazançlarının teyidi, ikincisi de Osmanlıların Balkanlardaki yeni durumu kabullenmesiydi. Elbette Rusya açısından bu antlaşmanın odak noktasını Büyük Bulgaristan Prensiği'nin kurulması oluşturmuştu. (Tokay 1999: 191).

Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanmasının akabinde İngilizler, Rus askerlerinin İstanbul yakınında olmasından endişelenmiş ve Rusya'ya, antlaşmayı gözden geçirmeye razı olmaması hâlinde, bunun bir savaş sebebi olduğu bildirilmiştir (Tokay 2007: 243). İngiltere'nin bu antlaşmayla ilgili tek endişesi İstanbul ve Boğazlar değildi, ana itirazı aynı zamanda Osmanlıların doğu topraklarında kazandığı nüfuzdu. Çünkü Ruslar Kars, Ardahan, Batum ve Bayezid'i de almışlardı. İngilizler, Trabzon-Tebriz yolu nedeniyle Batum'un, Suriye-Mezopotamya yolu için de Kars'ın Rusların eline geçmesine itiraz etmekteydiler (Tokay 2007: 244). Bunun sonucunda, İngilizler yapılmasına karar verilen konferansta Rusya'nın Boğazlardan ve İstanbul'dan mümkün olduğunca uzak tutulmasına ve günün şartlarında Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığının devamına karar vermişlerdi (Tokay 1999: 193).

27 Mart 1878'de Lord Derby'nin Dışişleri Bakanlığı'ndan istifa etmesi Osmanlı toprak bütünlüğü için hiç de iyi değildi. Onun yerini alan Salisbury, yukarıda da belirtildiği üzere, güvenilir bir güç olarak Osmanlı Devleti'nin yeniden ayakları üzerine doğrultulamayacağı kanaatindeydi. Salisbury'nin amacı Rusları İstanbul'dan uzak tutmak ve 20. yüzyılın ortasında hâlâ var olduğu şekliyle¹², Anadolu'da bir Türk devleti¹³ kurmaktı (Taylor 1971: 249).

Ayastefanos Antlaşması ile Berlin Antlaşması Arasında Yaşanan Gelişmeler

Ayastefanos Antlaşması'nın imzalandığı 3 Marttan, Berlin Kongresi'nin başladığı 13 Hazirana kadar geçen süre ilginç gelişmeleri barındırmaktadır. Bu zaman diliminde İngiltere'nin Kongre'deki müzakereleri şansa bırakmamak amacıyla taraflar nezdinde bire bir gizli görüşmeler yürüttüğü, anlaşmaya vardığı ve Kongre'ye sadece ayrıntıları bıraktığı görülmektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere, Rusya yeni ve başka bir savaşa girişecek durumda değildi ve Salisbury bu gerçeğin farkında olarak bu durumu sonu-

¹² Taylor'un eserinin (Taylor 1971) ilk baskısı 1954 yılında yapılmıştır. Dolayısıyla yazar, bu tarihteki Türkiye Cumhuriyeti'ne göndermede bulunmaktadır. Ayrıca Salisbury'nin 1878'in sonunda Balkanların güneyinde cılız bir Türkiye kurulması, bunun da geçici bir şey olacağı çünkü Türklerde hayat emaresinin bulunmadığı ifadesi hakkında bkz. (Taylor 1971: 253).

¹³ İngiliz Donanma Bakanı Churchill ve İngiliz Genelkurmayı'nın 1919 yılında dahi Anadolu'da bir Türk devletine sıcak baktığına dair bkz. (Kent 1999: 222).

na kadar kullandı. Görüşmeler sonunda Ruslar "Büyük Bulgaristan"dan vazgeçmek zorunda kaldılar ve bunu teyit eden gizli bir İngiliz-Rus Antlaşması, kongre başlamadan, 30 Mayıs 1878'de imzalandı (Taylor 1971: 249).

Rusların doğudaki kazanımlarını kullanan İngiltere, bir başka gizli antlaşmayı da Osmanlı ile yapmıştır. Rusya'nın Batum, Ardahan ve Kars'ı ele geçirmesiyle Osmanlıların Asya toprakları tehlikeye düşmüştü. İngilizler, bu bölgeden güneye yönelecek bir Rus saldırısını savuşturabilmek ve Anadolu ile Suriye sahillerine müdahale edebilmek amacıyla Kıbrıs'ın kontrolleri altında olmasını gerekli bulmuşlardır. Çünkü İngiltere böyle bir müdahaleyi Malta'dan yapmayı mümkün görmemiştir. Bu durumda Kıbrıs, Doğu Anadolu'dan hareket edecek bir Rus saldırısı karşısında donanmaya mühimmat ve kömür deposu görevini görecek (Türkgeldi 1987: 95). 4 Haziran 1878'de bu amaçla hazırlanan, savunmaya yönelik bir ittifak olan Kıbrıs Antlaşmasıyla İngiltere, doğudaki olası bir Rus saldırısına karşı Osmanlı Devleti'ni koruyacaktı. Bunu yapabilmek için iki şartı vardı; birincisi, Kıbrıs'ı geçici olarak işgal edecekti. İkincisi de, Osmanlıların doğu vilayetlerinde İngiltere gözetiminde reformlar yapılacaktı (Tokay 2007: 247). Hâlbuki 7 Nisan 1878'de Şuvalov ile Salisbury arasında başlayan gizli müzakereler sonucunda Ruslar Bayezid ve Eleşkirt'ten vazgeçmişlerdi (Aksun 2010: 151, 173). Yani İngiltere çıkarları açısından Osmanlı Devleti'nin doğusundaki tehlikeyi bertaraf etmişti. Ama buna rağmen Rus tehdidini kullanan İngilizler, Kıbrıs'a yerleşme fırsatını kaçırmamışlardır.

Burada Kıbrıs'la ilgili bir ayrıntıdan bahsetmek gerekir; Osmanlılar Kıbrıs'ın devrine itiraza yeltendiklerinde İngilizler, "*Eğer Devlet-i Aliyye şu karara itiraz ederse Kongre'de alınacak barış kararlarını değiştirmeye İngiliz murahhaslarının çalışmayacakları şöyle dursun, İngiltere devleti donanması kuvvetiyle cebren Kıbrıs'ı istila edeceği dahi bilinmelidir*" cevabını vermişlerdir (Aksun 2010: 165). Bu da İngiltere'nin Ayastefanos'a müdahalesinin artık Osmanlı Devleti'nin bekasıyla ilgili değil, ayakları üzerinde zor duran ve artık Rusya'ya karşı set olma potansiyelini de kaybetmiş bir güce dayanmak yerine, donanmasına ikmal noktaları sağlayarak, bizzat donanmasıyla Rusya'yı durdurmayı tercih ettiğinin göstergesidir.

İngiltere 6 Haziran 1878'de Avusturya-Macaristan ile de gizli bir antlaşma yaptı. İngiltere Avusturya-Macaristan'ı Bosna meselesinde destekleyecekti. Buna mukabil onlar da kongrede, Ayastefanos'ta kurulan Bulgaristan'ın parçalanmasına destek olacaklardı (Taylor 1971: 250).

Berlin Kongresi ve İngiltere'nin Kongredeki Amacı

İngiltere, kongreye giden süreçte, Ayastefanos Antlaşması'nın istisnasız bütün maddelerinin kongrede incelenmesini ve kongrenin onayı olmadan hiçbir toprak değişikliğinin yapılmamasını talep etmişti. İngiltere'nin Ayastefanos'a itirazları özerk Büyük Bulgaristan'ın ve Rusya'nın ön Asya'da elde etmeyi umduğu toprak kazanımlarına yoğunlaşmıştı. Çünkü Büyük Bulgaristan Osmanlıların Balkanlar'daki hâkimiyetine açık bir tehditti, Rusya'nın

ön Asya'da elde etmeyi umduğu topraklar da İngiltere'nin Hindistan'daki varlığına yönelik bir tehlikeyi doğuracaktı (Anderson 2010: 219-220). Ancak, yukarıda da temas edildiği üzere, Kongre başlamadan yapılan gizli antlaşmalarla zaten Salisbury Osmanlı Devleti'nin doğusu ve batısındaki İngiliz çıkarlarının güvence altına alındığını görmüş ve masada herhangi bir tartışmaya girmekten kaçınmıştır. Üzerinde uzlaşma sağlanamayacak konuları da sonraki düzenlemelere bırakarak¹⁴, tartışmaya girmemiştir. Böylece Salisbury'nin diplomatik manevralarıyla kongre bir formalite ve oldubitti hâline gelmiştir (Tokay 2007: 247).

13 Haziran - 13 Temmuz 1878 tarihleri arasında yapılan Berlin Kongresi'nde gizli oturumlar da yapılmıştır. Osmanlı delegasyonunun dâhil edilmediği bu oturumlarda önemli kararlar alınmıştır (Tokay 2007: 248). Osmanlı heyetinin gizli oturumlara alınmaması da bu Kongre'nin Osmanlı Devleti'ni kurtarmak için değil, *93 Harbi* ile Balkanlarda bozulan dengenin tekrar kurulabilmesi amacıyla Büyük Güçlerin kendi aralarındaki bir müzakere süreci olduğunu ortaya koymuştur.

Kongre'de Osmanlı Devleti'nin tezlerinin kimseyi, özellikle de İngiltere'yi ilgilendirmedigine iyi bir örnek Varna meselesidir. Osmanlıların Karadeniz kıyısındaki Varna şehrinden vazgeçmeme ısrarını İngilizler desteklemedi. Çünkü Varna'yı Batum karşılığında Ruslara karşı pazarlıkta kullanmak istiyorlardı. Lord Beaconsfield, bu konudaki Osmanlıların itirazına, Berlin Kongresi'nde olup bitenleri anlamamakla itham ederek, karşı çıkmıştır (Tokay 2007: 252). Hatta Bismarck da Varna meselesinden vazgeçilmesini ve bu tavizin Batum konusunda kullanılmasını tavsiye etmek üzere Osmanlı heyetini ziyaret etmiştir (Tokay 2007: 254). Zaten Bismarck her vesileyle Osmanlı heyetine (Kara Todori Paşa, Mehmet Ali Paşa ve Sadullah Bey) Berlin Kongresi'nin, Ayastefanos Antlaşması'nın Avrupa devletlerinin menfaatlerine dokunduğu ve Avrupa barışını korumak için yapıldığını, eğer böyle bir durum olmasaydı öylece bırakılacağını söylemiştir (Aksun 2010: 168-169, 171).

Gizli antlaşmalara rağmen, Berlin Kongresi hiç de kolay geçmedi. Ruslar, 30 Mayıs Antlaşması'na rağmen, Doğu Rumeli'den Osmanlı askerlerini uzaklaştırmaya, hatta buranın paylaşımını gündeme getirmeye çalıştılar. Lord Beaconsfield ise, bu tür Rus manevralarını trenini hazır tutup, ayrılma tehdidiyle savuşturdu ve kongreyi/müzakereyi terk etme tehdidi bu tarihten sonra bir diplomasi tekniği oldu (Taylor 1971: 250-251).

Berlin Antlaşmasıyla, sonunda "Büyük Bulgaristan", muhtar bir beylik, yarı muhtar Doğu Rumeli ve Osmanlı Devleti'nin bir birimi olarak Makedonya, şeklinde parçalandı. Avusturya-Macaristan ise, Bosna-Hersek'i işgal edecek ve Yenipazar'da da bir garnizon bulunduracaktı. İsterse Bosna-Hersek'i ilhak da edebilecekti (Taylor 1971: 250-251).

¹⁴ Bölgesel öneme sahip birçok konu müstakil anlaşmalara bırakılarak ertelenmiştir. Meselâ sınır çizilmesi, Hristiyanlarla ilgili reformlar, savaş tazminatı gibi (Tokay 2007: 252).

Berlin'de Ruslar, 1856'da kaybettikleri Besarabya'yı aldılar ve daha da önemlisi Batum'u elde ettiler. Rusya'nın Batum'u alması tavizine karşı İngiltere, bunu dengelemek amacıyla, kendisini 1841 ve 1856 düzenlemelerinin Boğazlardan geçişle ilgili kısmından muaf tuttuğunu ve istediğinde Boğazlardan geçebileceğini iddia etti (Taylor 1971: 251-252). Netice itibarıyla Boğazlarda savaş öncesi durumun geçerli olmasına karar verildi. Bundaki amaç 30 Mart 1856 Paris ve 13 Mart 1871 tarihli Londra Antlaşmaları'nın korunmasıydı. Böylece Osmanlı Devleti Boğazları istediği ülkeye açmak ve kapatmak konusunda özgür kalmıştır (Türkgeldi 1987: 89).

Rusların savaşta elde ettiği başarıya rağmen Berlin'de, Ayastefanos ile kurulan "Büyük Bulgaristan"ın çoğunun Osmanlı Devleti'nin askerî ve siyasî kontrolüne bırakılması, Batum'un serbest liman hâline getirilmesi ve antlaşma öncesi görüşmelerde Kıbrıs'ın İngiltere'ye devredilmiş olmasıyla, Osmanlı Devleti'nin doğusunda ve batısında Rus nüfuzu büyük ölçüde kırılmıştır (Tokay 1999: 200). Bu tam da İngiltere'nin plânladığı ve istediği bir durumdu.

Buraya kadar anlatılanlar ışığında, Berlin Kongresi'ne katılan başta İngiltere olmak üzere Büyük Güçlerin ve sonunda imzalanan antlaşmanın Osmanlı menfaatlerini gözetmediği, hatta Ayastefanos'ta Osmanlıları düştüğü zor durumdan kurtarmak yerine¹⁵, bilâkis söz konusu güçlerin, Rusların Balkanlarda bozduğu durumu düzeltmenin derdinde oldukları açıkça ortadadır. İnşa edilen yeni durumdan en fazla çıkar sağlayan ülkenin de İngiltere olduğu görülmektedir. Çünkü kongreye giderken, "imparatorluk yolunda" ensesinde hissettiği Rus nefesini uzaklaştırmak istemiştir ve kongrede bunu sağlayarak da rahatlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonunda Boğazlar İngiltere ile Fransa'nın işgaline uğramış ve 1923 Lozan Antlaşması'nda da uluslararası bir komisyonun denetimine bırakılmıştır. Ancak son tahlilde 1936 Montreux Boğazlar sözleşmesi nihaî hâkimiyeti Türkiye'ye bıraktığı için aşağıda, iki savaş arası dönemde yaşanan gelişmelere temas edilmeyecek, fakat Boğazlar üzerinde yeni bir tartışma çıkararak SSCB'nin 1945'deki Boğazlardan üs ve Türkiye'nin kuzeydoğu sınırlarında da düzenleme talebine ve bunun doğurduğu sorunlara değinilecektir.

Stalin'in Boğazlarda Üs ve Türkiye'nin Kuzeydoğu Sınırlarını Gözden Geçirme Talebi ve Buna ABD ile İngiltere'nin Yaklaşımı

Kemal Karpat'ın epigraf niteliğindeki şu tespiti, aslında İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki Türk dış politikasının ana ekseninin ipuçlarını verir:

¹⁵ Berlin Kongresi yolunda Osmanlılar İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Henry Layard'a Karadağ ve Sırbistan sınırları, buradaki Müslümanların geleceği ve Bosna-Hersek'in durumundaki belirsizlik hakkında endişelerini bildirdiklerinde o, bunlara cevap vermediği gibi, bu meselelere ilgi dahi göstermemiştir (Tokay 2007: 248).

“Tarih Türkiye’yi dünyanın en stratejik ve oldum olası en çok göz dikilen coğrafyasına yerleştirerek ona sadece cömert davranmış ve bunun sonucunda da Türkiye’nin dünya siyasetindeki rolü, nüfusunun veya ekonomik gücünün sağlayabileceğinden çok daha büyük olmuştur. Ne var ki aynı tarih onu Sovyetler Birliği’nin yanı başına yerleştirerek ve kuzeydeki bu dev güce karşı koyabilmesine yetecek kaynaklardan ve güçten yoksun bırakarak da Türkiye’ye son derece zalim davranmıştır.” (Karpaz 2012: 249)

Bu jeostratejik gerçeklik bağlamında Türkiye’nin Boğazlarla ilgili Rusya/Sovyetlerle ilişkisine kısaca bir gözden geçirelim. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’na kadar Karadeniz bir Osmanlı iç denizi niteliğindedir. Bu tarihten itibaren Boğazlardan sadece Rus ticarî gemilerine geçiş izni verilmiştir. Rusya zamanla Karadeniz’de gücünü artırınca, İngiltere ile Fransa’nın baskısı sonucunda 1841 Londra Sözleşmesi ile Boğazlar uluslararası nitelik kazandı. Bundan sonra Boğazlardan geçiş şartları Büyük Devletlerin, özellikle İngiltere ile Rusya arasındaki rekabete göre şekillendi (Soysal 1999: 309). Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar da Boğazların statüsünde temel bir değişiklik yapılmadı.

1923 Lozan Antlaşması’na ek “Boğazlar Sözleşmesi”ne göre Boğazların yönetimi uluslararası bir komisyona terk edilmişti ve bazı bölgeleri de silâhtan arındırılmıştı. Bu Türkiye’nin Boğazlardaki güvenliğini esasen garanti altına almıyordu. Mussolini İtalyası’nın, Akdeniz’de savaş tehdidini artırdığı bir dönemde Türkiye’nin 11 Nisan 1936’daki çağrısıyla, Akdeniz’de barışın tehlikede olduğu, bu sebepten Boğazların silâhlandırılması gerektiği ve değişen durum gereğince hükümlerin de değişebileceği gerekçesiyle, Lozan Boğazlar Sözleşmesi imzacısı devletlerle bir konferans toplandı (Soysal 1999: 310, 312). Bunun sonucunda 20 Temmuz 1936’da imzalanan Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile Türkiye’nin kısıtlanan hakları iade edilmiş ve Boğazlarda Türkiye’nin egemenliği tekrar tesis edilmiştir.

1878’den 1945’e Rusya ve Osmanlı Devleti’nin durumu ile ilgili birçok temel değişikliğin yaşandığı bilinen bir gerçektir. Osmanlılar Balkanlardan çekilmek zorunda kalmış, Birinci Dünya Savaşı’nda mağlup olmuş ve ancak bir varoluş mücadelesi sonrasında yeni bir devlet kurarak yalnızca Anadolu’da tutunmayı başarmıştır. Ruslar ise yine Birinci Dünya Savaşı’nda, önce imparatorluğunu kaybetmiş, fakat sonra, nitelik değiştiren devleti Sovyetler şemsiyesi altında tekrar toplayarak “imparatorluğu” başka bir şekilde ayağa kaldırmışlardır. Böylece bu süreçte hem Osmanlı Devleti, hem de Rusya farklı siyasî kimliklere de bürünmüşlerdir. Ancak değişmeyen bir şey varsa o da jeostratejidir. Boğazların sahibi değişmediği gibi ve Boğazlar da önemini de yitirmemiştir. Nitekim bunun bir sonucu olarak 1945 ve 1946’da Sovyetler Birliği, 1936 Montreux Sözleşmesi’nin tadilini ve Boğazlarda üs taleplerini gündeme getirecektir.

Yukarıda ifade edildiği üzere, 19. yüzyılın son çeyreğinde, Britanya İmparatorluğu, 1878 Berlin Antlaşması ile “imparatorluk yolu”nu korumak için Rusya’nın Boğazlardan Akdeniz’e inmesine kendiliğinden engel olmuş-

tu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise, yine işin içinde İngiltere olmak üzere bu defa ABD'nin, SSCB'nin Boğazlarda üs talebiyle ilgili notasıyla birlikte, Akdeniz'e inerek burada nüfuz elde etme niyetlerini engelleme konusunda kararlı olduğuna dair elimizde yeterince delil vardır.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarında Türkiye ile SSCB arasında nota teatisine dönüşen ve Türkiye'deki devlet adamlarının zihnindeki "Rus korkusu"nu harekete geçirerek, sonucu itibariyle Türkiye'yi Batı'ya bağlayan gelişmelerin çıkış noktasına kısaca temas etmekte yarar vardır. SSCB Dışişleri Bakanı Molotov 19 Mart 1945'te Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Rauf Sarper'i (1944-1946) makamına çağırarak, şartlar değiştiğinden, ülkesinin 1925'te imzalamış olduğu Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı uzatmak niyetinde olmadığını ve yeni şartlarda anlaşma için görüşmeye hazır olduklarını bildirdi. Bunun üzerine Molotov ile Sarper'in 7 ve 18 Haziran'daki görüşmelerinde ön plâna çıkan Sovyet talepleri, özetle Montreux Antlaşması'nın gözden geçirilerek Karadeniz'e kıyısı olan devletler lehine düzenlenmesi, Boğazlarda Sovyetlerin üs edinmesi ve buranın ortak savunulması ile Kars ve Ardahan'ın SSCB'ye verilmesi idi (Yurdusev 1999: 374; Tellal 2009: 501-502). Özellikle Boğazlarla ilgili taleplerin gündeme getirilmesinin temel nedeni, Boğazların yeterince korunmadığı ve bu durumun kendi güvenliklerini tehlikeye düşürdüğüne dair Sovyet kaygılarıydı (Yurdusev 1999: 375). Ancak bütün bu şekli gerekçelerin altında Sovyetlerin, aynı Çarlık Rusya'sı gibi, Boğazları Türk namlularının altında geçmeyi hazmedememesi ve bunu değiştirmeye çalışması gerçeğinin yattığı açıktır (Karpal 2012: 249-251). Bu talepler neticesinde, o andan itibaren Türkiye'nin Sovyetlere karşı politikasının neredeyse tamamen savunma ve güvenlik endişeleri tarafından yönlendirildiğini söylemek yanlış olmaz (Karpal 2012: 257).

Ankara, Moskova'nın bu talepleri sonucunda, her ne pahasına olursa olsun, ABD desteğini sağlama şeklinde özetlenebilecek yeni bir dış politika ya kayd. Bu yeni durumun, Türkiye'nin iktisadi, sosyal ve siyasî tarihi üzerinde büyük etkileri oldu ve Türkiye ABD etki alanına girdi. Türkiye'nin savaş sonrasında Amerikan etki alanına girmesinde önemli rol oynayan bir başka etken de, bürokrat-devletçi kalkınma programlarıydı. Kalkınma için gerekli dış yardımın ancak İkinci Dünya Savaşı'nın büyük galibi Amerika'dan sağlanacağı umuluyordu (Tezel 2002: 221-222). Burada şunu da vurgulamak gerekir ki, Birinci Dünya Savaşı'nın galip "Büyük Güçleri" dahi ABD kredi ve himâyesine muhtaçtı.

Sovyetlerin Boğazlara yönelik niyetini ortaya koyduğu bu dönemde ABD'nin genelde Türkiye, özelde de Boğazlarla ilgili görüşü netti. Daha Birinci Dünya Savaşı'nın bitişinden bir süre sonra hazırlanan, 10 Kasım 1922 tarihli ABD Donanması Genel Kurulu'nun Türk Boğazları konusunda tavsiye mahiyetindeki raporunda, Boğazların deniz ticaretine kapatılmasının dünyanın çıkarına aykırı olduğu ve bunun uluslararası bir savaşa sebep olacağı ileri sürülmekteydi. Savaş gemileri konusunda da, Amerikan çıkarlarına en

uygun olanının Boğazların her savaş gemisine açık kalması olduğu vurgulanmaktaydı (Armaoğlu 1991: 25, 27).

Potsdam Konferansı (17 Temmuz - 2 Ağustos 1945) öncesinde de ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Başkan Truman'a sunduğu bilgilendirme notunda, Türkiye'nin bir Sovyet uydusu olmaktan kurtulması için İngiltere'nin desteğine dikkat çekiliyordu. Türkiye'nin Sovyet etki alanına girmemesi ABD'nin hayatî çıkarlarının korunması için gerekiyordu. Bunun için de Boğazların durumu son derece önemliydi. Bu dönemde ABD'nin hassasiyeti Karadeniz ve Boğazların tek başına Sovyetler egemenliğine girmesini engellemek üzeriydi. Hatta Sovyetlerin Kuzeydoğu Anadolu'daki toprak talepleri ABD'yi rahatsız etmemiş, bunu iki ülkenin çözmesi gereken bir sorun olarak görmüştü. Ancak onlara göre Boğazlar ve Karadeniz'deki durum ABD'yi ve bütün dünyayı ilgilendirmekteydi. Buradan hareketle Potsdam'da Boğazların uluslararası statüye kavuşturulmasını savunan Başkan Truman, Balkanlar'daki Sovyet nüfuzu güçlendikçe, bu görüşünü değiştirerek ederek, Boğazların tamamen Türkiye'nin egemenliğinde kalması gerektiğini dile getirmeye başlamıştı (Erhan 2009: 522-523). Şimdi Potsdam Konferansı'na giden süreçte ABD yetkilerince üretilen ve Boğazlar ile Türkiye konusundaki hassasiyetleri vurgulayan belgelere ana hatlarıyla bir göz atalım.

Ekim 1944'te Boğazlar meselesi ile ilgili ABD Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı ve Savunma ile Donanma Bakanlıkları'nın da mutabık kaldıkları nota göre, Montreux Sözleşmesi iyi işlemekteydi ve Boğazlarla ilgili bir değişiklik Türk hükûmetini ihlâl edecek, Balkanlar ve Yakın Doğu'daki stratejik ve siyasi dengiyi olumsuz etkileyecekti. Ayrıca Türkiye, Boğazların iyi bir koruyucusuydu (Armaoğlu 1991: 125). Bu yaklaşıma göre ABD'nin Boğazlardaki durumun değiştirilmesine ve kontrolün Türkiye'nin elinden çıkmasına sıcak bakmayacağı ortadadır.

Yalta Konferansı'nda (4-11 Şubat 1945) Stalin Boğazlardan Sovyet savaş gemilerinin her zaman serbestçe geçebilmesini, bunun için de Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin gözden geçirilmesini gündeme getirdiğinde, bunun Türkiye'nin meşru çıkarlarının zarar görmeden yapılması gerektiğini de söylemişti. Bu noktada Churchill, Stalin ile hemfikirdi. Roosevelt net bir şey söylememesine rağmen, o da Sözleşme'nin gözden geçirilmesine taraftardı (Armaoğlu 1991: 128-129). Buradaki hassas ve üzerinde durulması gereken nokta, her üç liderin de Türkiye'nin meşru çıkarlarını gözetme konusunda hemfikir olduklarıdır.

ABD ile Türkiye arasında, 11 Mart 1941 Tarihli Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu'ndan yararlanmak için imzalanan 23 Şubat 1945 tarihli anlaşma Türkiye'nin savunulmasının ABD açısından ne kadar ehemmiyetli olduğunu da ortaya koymaktadır. Ancak burada ortak çıkardan ziyade ABD'nin kendi çıkarlarını ön plâna aldığı görülmektedir. Çünkü antlaşmanın ikinci maddesinde Türk Hükûmeti, nerede başlayıp nerede biteceği belli olmayan çok geniş bir yükümlülük altına girmiştir. Buna mukabil Türkiye'nin çıkarlarını koruyan her hangi bir ifade yoktur (Tunçkanat 2006: 17-

18). Bu durum ABD'nin Türkiye'nin çıkarlarını gözetmekten ziyade, bölgede kendi çıkarlarını koruma konusunda ne kadar hassas ve bu çıkarların korunmasında da Türkiye'nin önemini de ne kadar fazla olduğunu ortaya koymaktadır.

27 ve 30 Haziran 1945 tarihlerinde Montreux Sözleşmesi'nin gözden geçirilmesi ile ilgili ABD'de hazırlanan iki notun ilkinde, ABD'nin Boğazlarla ilgili öncelikli çıkarının Boğazların ticaret gemilerine açık olmasında bulunduğu vurgulanmaktaydı. İkincisinde ise, barış zamanında tüm ticaret gemilerinin Boğazlardan serbestçe geçebilmelerine, Karadeniz'de kıyısı olan devletlerin savaş gemilerinin ise her zaman Boğazlardan serbest geçebilmesine dikkat çekiliyordu. Bunların ötesinde özellikle Çanakkale Boğazı'nda Türkiye'den başka hiçbir ülkenin tahkimat inşa edememesi gerektiği ileri sürülüyordu. Ayrıca eğer Türkiye savaşta veya savaş tehdidi altında ise, Boğazlardan savaş gemilerinin geçişinin Türkiye'nin ihtiyarına bırakılması gerektiği belirtiliyordu (Armaoğlu 1991: 133). Burada açık olan şudur ki, ABD Türkiye'nin Montreux'deki egemenlik haklarına sadık kaldığı gibi, Boğazların kontrolünün Türkiye'den çıkmasına da razı olmayacaktı.

29 Haziran 1945 tarihli, ABD'nin Türkiye'ye nasıl baktığını ele alan bir başka notta da, SSCB karşısında ABD'nin Türkiye ile ilgili hassasiyeti konusunda kayda değer bir fikir edinmek mümkündür. Bu nota göre, Türkiye'nin coğrafi konumu tarihsel olarak hem Britanya'nın, hem de Rusya'nın Türkiye'nin diğer güçlerle ilişkisine kıskançlıkla baktığı bir bölgedir. Türkiye şimdi de İngiltere ile SSCB'nin diplomatik, ekonomik ve askerî anlamda potansiyel çatışma alanıdır. İngiltere'nin, Sovyetlerin Türkiye'yi Sovyet uydusu yapma girişimlerine karşı direnebilmesi için Türkiye'yi güçlendirmesi ve cesaretlendirmesi olasıdır (Armaoğlu 1991: 135). Bu noktada ABD'nin de İngiltere'den farklı davranacağını düşünmek için bir sebep yoktur. Nitekim bu notta ABD'nin mevcut hükümetinin de, kısa süre sonra başlayacak olan Potsdam Konferansı kastedilerek, hükümet başkanlarının toplantısında, herhangi bir ülkenin Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını tehdit ettiğinde, sessiz kalmayacağını açık etmesi önerilmektedir (Armaoğlu 1991: 136). Yani ABD'nin gerektiğinde Türkiye'nin toprak bütünlüğünü koruması ve bunu yapacağını da uluslararası ortamlarda açıkça belirtmesi gerektiği tavsiye edilmektedir.

Potsdam Konferansı'nın başladığı günün tarihini taşıyan (17 Temmuz 1945) ABD Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanarak, Donanma, Ordu ve Dışişleri Bakanlığı temsilcilerinden oluşan heyete gönderilen bir notta, Türkiye'nin bir talebi olmamasına karşın, Boğazlar konusunda ABD'nin sertleştiğinin emareleri vardır. ABD'nin gerek Potsdam Konferansı'nda, gerekse sonrasında izlediği tutumun bu belgedeki görüşlerle paralellik içerdiği görülmektedir (Armaoğlu 1991: 136). Söz konusu belgede ABD Genelkurmayı, SSCB'nin Çanakkale Boğazı'nda üs hakkı elde etmeyi zorladığından ve Kuzeydoğu Türkiye'den bazı bölgeler talep ettiğinden bahisle, eğer Sovyetler bu taleplerini güç kullanarak hayata geçirmeye karar verirse, ABD

ve İngiltere'nin normal şartlar altında buna karşı koyamayacağına dikkat çekilmektedir. Ancak Sovyetlerin mevcut durumunun güç kullanmaya ne kadar elverişsiz olduğu da gerekçeleriyle açıkça ortaya konulmaktadır. Şöyle ki, SSCB'nin evinden uzak maceralara girişmesi durumunda, gücü zayıflayacak ve riskleri artacaktır. Ayrıca Sovyetler savaş yorgunudur, çok borçlanmıştır ve ekonomisini toparlamak için yıllara ihtiyacı vardır. Bu süreçte ABD'nin somut desteğine ve yardımına ihtiyaç duyacaktır. Bunun yanında, attığı adımların sonucu olarak, genelde dünya örgütleriyle, özelde de ABD ile bağlantısını kesmeyi göze alıp alamayacağına da sorgulanması gerektiği vurgulanmaktadır (Armaoğlu 1991: 138). Bütün bu şartlar göz önünde bulundurulduğunda, bu belgede ABD'nin, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin gözden geçirilmesini kabul etmesi önerilmektedir. Bunu yaparken de, Boğazların askersizleştirilmesinin savunulması, bu olmazsa da Türkiye'den başka hiçbir bir ülkenin Boğazları doğrudan veya dolaylı olarak kontrol edebileceği üslere sahip olmaması ve aksi yöndeki taleplere de karşı çıkılması gerektiği önerilmektedir (Armaoğlu 1991: 139). Bu belgeden hareketle şu açıktır ki, ABD her halükârda Boğazların Türkiye'nin kontrolü altında kalmasına taraftardır. Bu noktada İngiltere'nin tavrı da ayrıca vurgulanmalıdır; İngilizler Şubat 1946'da, 1939 Üçlü İttifakı'nın hâlâ yürürlükte olduğunu beyan ederek, saldırıya uğraması hâlinde Türkiye'ye yardım etme yükümlülüklerini Türkiye'ye bildirmiştir (Aydın 2009: 475). Bu da sadece ABD'nin değil, İngiltere'nin de Türkiye'nin Sovyet saldırısına uğraması hâlinde yardım edeceğinin açık bir kanıtıdır.

Potsdam Konferansı'ndan sonra 7 Ağustos 1946'da SSCB, hem Türkiye'ye, hem de ABD'ye Boğazlarla ilgili yeni bir nota vermiştir. Beş maddeden oluşan bu notanın dördüncü maddesi Boğazların yeni rejiminin Türkiye ile Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerce belirlenmesini öngörürken, beşinci maddesi Boğazların Türk ve Sovyetlerle birlikte ortak savunulmasını talep etmekteydi. ABD bu son iki maddeye 19 Ağustos 1946'daki cevabî notasıyla itiraz etmiştir (Armaoğlu 1991: 148). Bu itiraz notasında, dördüncü maddenin Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nde düzeltme öngörmediği, bilâkis yeni bir rejim teklif ettiği belirtilmiştir. Ayrıca burada, ABD Hükümeti'nin Boğazların idaresinin sadece Karadeniz ülkelerini değil, bütün güçleri ilgilendirdiğini düşündüğünü, dolayısıyla diğer güçlerin dışlandığı bir Boğazlar rejiminin ve bunu söyleyen dördüncü maddenin kabul edilemeyeceği vurgulanmıştır. Beşinci maddede öngörülen Boğazların Türkiye-SSCB ortak savunması önerisine karşı ise ABD, Türkiye'nin Boğazların savunmasındaki tek sorumlu olarak kalmasında ısrarcı olduğunu belirtmiştir. Bunun da ötesinde, şayet Boğazların bir saldırıya uğraması veya saldırı tehdidi altında kalması hâlinde, bunun uluslararası güvenlik açısından bir tehdit oluşturacağı ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ni harekete geçirecek bir mesele olacağına dikkat çekilmiştir (Armaoğlu 1991: 149). Nitekim ABD Dışişleri Bakanlığı yetkililerine göre, SSCB'nin 7 Ağustos 1946'daki notası, Boğazlar rejimini düzenlemekten ziyade Türkiye'yi Sovyet egemenliği altına almayı

amaçlamıştı. Bu niyetin bir sonucu olarak Türkiye ve Yunanistan'ın Sovyet nüfuzu altına girmesi, bütün Akdeniz ve Orta Doğu'nun dengesini bozacak, bölgedeki ulaştırma ve petrol yollarını ABD açısında tehlikeye düşürecekti (Erhan 2009: 526).

Türkiye ile SSCB arasında, Boğazlar rejiminin belirlenmesi ve ortak savunma konularında 1946 Ağustos ve Eylül aylarındaki nota teatisi sonucunda, ABD'nin Sovyetlere verdiği 9 Ekim 1946 tarihli notasında da Boğazların savunmasının Türkiye'nin kontrolünde kalmasındaki ısrarı ve bunu tehlikeye düşürecek bir saldırı veya saldırı tehdidinde, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin devreye gireceğini yinelemiştir (Armaoğlu 1991: 151). Burada şunu tekrar vurgulamakta yarar vardır ki, ABD Boğazlar konusunda özellikle Türkiye'yi koruma niyetini taşııyordu. Bilâkis kendi ulusal çıkarlarını Sovyetler karşısında kollama eğilimindeydi (Erhan 2009: 528).

ABD Başkanı Truman 12 Mart 1947'de Kongre'de yaptığı konuşmada "kıvıll tehlike"ye dikkat çekmiş ve Yunanistan ile Türkiye'nin bu tehlike karşısında kendilerine ihtiyaç duyduğunu ileri sürmüştü (Erhan 2009: 528-529). Bu konuşmada üzerinde durulması gereken vurgulardan biri de, Türkiye'nin toprak bütünlüğünün Orta Doğu'daki düzenin korunmasındaki hayati önemi idi (Armaoğlu 1991: 155). Daha sonra "Truman Doktrini" olarak tanımlanan bu konuşma sonrasında ABD dış politikası iki amacı hayata geçirmeye çalışacaktı; birincisi, kısa vadede Yunanistan ve Türkiye'yi Sovyet tehdidine karşı askerî ve ekonomik olarak güçlendirmek, ikincisi de, uzun vadede, dünyanın neresinde olursa olsun Sovyet yayılmasını engellerek Amerikan ekonomik ve siyasal anlayışının, yani kapitalizm ve siyasal liberalizmin etkisini artırmaktı. Bu doktrinle ABD, Orta Doğu'da İngiltere'nin varisi¹⁶ hâline gelmiştir (Erhan 2009: 531). İngiltere'nin varisi demişken, bilinen bir gerçeği bu noktada hatırlatmakta fayda vardır; ABD'ye Yunanistan ve Türkiye'nin Sovyetlere karşı desteklenmesini öneren İngiltere'dir. Çünkü İngiltere'nin, tarihsel kökenleri olan bu işlevi yerine getirecek gücü kalmamıştı.

Truman Doktrini sadece Sovyetlere karşı iki ülkeye yapılan yardım olarak değerlendirilmemelidir. Dönemin ABD Savunma Bakanı Forrestal'a göre Truman Doktrini'nin ve bu sayede bölgeyi kontrol etmenin ABD ekonomisi için de önemi çok büyüktü. Çünkü sanayisindeki hayatî hammadde-ler ABD ithalatının yüzde 73'ünü oluşturmaktaydı. Bu hammaddelerin çoğu da İngiliz imparatorluğunun kontrolündeki deniz aşırı ülkelerden gelmekteydi. Mallar denizden taşınmaktaydı ve dolayısıyla deniz yolları, özellikle Akdeniz serbest bir geçit olmak zorundaydı (Bostanoğlu 1999: 244-245). Bu bağlamda ABD açısından Akdeniz'i tehdit edebilecek yegâne güç SSCB

¹⁶ ABD'nin özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında Britanya İmparatorluğu'nun eski hâkimiyet alanlarındaki mirasını devraldığı hakkında ufuk açıcı bir yorum için ayrıca bkz. Ferguson (351-355).

idi. Bu şartlar altında şu tespiti yapmak hiç de yanlış görünmemektedir; İngiltere nasıl ki 19. yüzyıl boyunca Rusya'nın Akdeniz'e inmesini her türlü bedeli göz önüne alarak engellemişse, ABD de 20. yüzyılın ortasından itibaren Sovyet nüfuzunun, Boğazlarda üs edinerek, Doğu Akdeniz'e inmesini, kendi çıkarlarını güvence altına almak adına, her halükârda engelleyecekti.

Boğazların ve Türkiye'nin ABD açısından stratejik önemini vurguladıktan sonra bir de SSCB'nin Türkiye'ye yönelttiği tehdidin gerçekliğine de bir bakmak gerekir. Her şeyden önce, Sovyetlerin Türkiye'nin Kuzeydoğu sınırındaki toprak istekleri sözlü pazarlık unsuru olmaktan öte bir anlam taşımamıştır (Tellal 2009: 507). Ayrıca yine Tellal'ın (2009: 507) isabetle vurguladığı gibi,

"Boğazlarla ilgili sorun ise açıkça Sovyetlerin güvenlik kaygısıdır. SSCB amacına ulaşmak için baskı ve tehdit yöntemlerini kullanmıştır. Güce başvurarak istediklerini elde etmeye kalkışmamıştır, atom bombasına sahip değilken buna gücü de yetmezdi. Zaten Stalin bu nedenlerle 19 Aralık 1945'de İngiltere Dışişleri Bakanı Bevin'e [1945-1951] ve 1947 başında da ABD'nin Moskova Büyükelçisi Smith'e Türkiye'ye saldırmayacağına ilişkin garanti vermiştir. Sovyetler, ikinci notanın reddinden sonra bu konuyu bir daha açmayacak, Stalin'in ölümünden sonra 1953'te bütün taleplerinden vazgeçtiklerini¹⁷ resmen açıklayacaklardır."

Kaldı ki, Türkiye bu dönemdeki Boğazlarla ilgili baskıya, ABD veya bir başka gücün fiili desteğiyle değil, dönemin şahitlerinin ifadesiyle, tek başına direnmiştir (Tellal 2009: 508). Nitekim Türkiye göreceli olarak yalnız kaldığı sonraki dönemlerde de Sovyetlere karşı tek başına ayakta durabildiğini ortaya koymuştur.

Türkiye'nin Batı İttifakına Dâhil Olmasının Sonuçları: Bir Değerlendirme

1877-1878 ile 1945-1946 yıllarının şartları kıyaslanıp nihaî bir hükme varmadan önce, bu çalışmadaki eleştirel yaklaşımın gerekçesini de ortaya koymak gerekir. Bu bölümde üzerinde durulacak olan temel nokta, Türkiye'nin, hangi endişelerle olursa olsun, Batı ittifakına dâhil olurken kendi çıkarları ile dâhil olduğu ittifakın çıkarları arasında kurduğu ilişki ile bu ittifaka katılması sonucu kazandıkları ve kaybettiklerinin kısa bir değerlendirmesi olacaktır.

Türkiye, Truman Doktrini, Marshall Plânı ve en nihayetinde de NATO'ya dâhil olarak Batı ittifakının bir üyesi hâline gelmiştir. Bu yolla güvenlik endişeleri izale edilmiş görünmektedir. Ancak gerçekten öyle olmuş mudur ve özellikle ekonomisi ve kalkınma programları bu süreçten olumlu etkilenmiş midir? Aşağıda kısaca değinileceği üzere Kıbrıs'tan kaynaklanan sorunların yaşandığı sürecin Türkiye'yi 1964'teki Johnson Mektubu gerçe-

¹⁷ Sovyetlerin 1953'te Türkiye ile ilgili bütün taleplerinden vazgeçtikleri hakkındaki beyanları için ayrıca bkz. Tellal (2009: 511-512).

ğiyle yüzleştirmesi, Türkiye'nin güvenlik beklentilerinde ciddi bir açık olduğunu, Türkiye'nin aldığı askerî ve sivil yardımların da ekonomiye beklendiği ölçüde katkı yapmadığını ortaya koymaktadır.

Batı ittifakına dâhil olma sürecinin Türkiye'ye etkileri bağlamında önce ekonomiye bir göz atalım. Meselâ 27 Şubat 1946'da ABD ile imzalanan 10 milyon dolarlık kredi anlaşması sırasında Ankara Hükûmeti'nin kasasında 245 milyon dolar vardı. Fakat Sovyetlerin Türkiye'ye yönelik güven veremeyen tutumundan endişelenildiği için, mevcut kaynakları kullanma yerine, onları yedekte tutarak, dış yardım almaya karar verilmiştir. Bu anlaşmayla 10 milyon dolarlık savaş artığı malzeme alınmış, ancak bunun bakım ve yedek parça masrafı olarak 4-5 katı döviz ABD'ye ödemek durumunda kalınmıştır (Tunçkanat 2006: 20-22). Böylece Türkiye'nin dolar rezervleri, kısa sürede erimiştir. Truman Doktrini ile alınan yardımın da böyle bir etkisi olmuştur. Sonraki yıllarda ABD'den ithalat arttıkça, ibresi daha fazla Türkiye'nin aleyhine dönecek bir kısır döngüye giren dış ticaret dengesi, bir daha düzeltilmeyecek şekilde bozulacaktır. Yani Türkiye'nin askerî ve ekonomik dışa bağımlılığının temelleri Truman Doktrini ile atılmış olacaktır (Erhan 2009: 536).

Türkiye'nin rezervlerinin dış yardımlar sonucunda erimesi gerçeğinden hareketle, İkinci Dünya Savaşı sonrası dış ticaret politikasının, Türkiye'nin sahip olduğu rezervlere ve kredi beklentilerine fazla bel bağlayan, ihtiyatsız bir politika olduğu söylenebilir. Savaş içinde biriktirilen ve o zamanki değerlere göre 1945 yılında 235 ton altın eş değerindeki rezervlerin önemli bir kısmı 1946-1950 döneminde ticaret açıklarının karşılanmasında kullanıldı. Türkiye'nin rezervleri 1950 yılı sonunda 102 ton altın karşılığına düştü (Tezel 2002: 186-187). Bu da haklı olarak Türkiye'nin aldığı yardımların Türkiye'ye katkı mı sağladığı, yoksa zarar mı verdiği sorularını gündeme getirmektedir.

Türkiye ile ABD arasında yapılan anlaşmalardan ikili anlaşmalar da başlı başına sorunlar içermekteydi. ABD ile yapılan ikili anlaşmalara, Türkiye ekonomisinin nasıl yönetilmesi gerektiği konusunda Amerikan hükûmetinin öne sürdüğü koşullar yerleştirildi (Tezel 2002: 224). Bu hükümlerde Türkiye'nin çıkarları göz ardı edildi. Ayrıca bu ikili anlaşmaların büyük çoğunluğu, görüşme ve onay için TBMM'ye getirilmemiş ve gizli nitelikteki anlaşmalar olarak uygulama alanı bulmuştur (Erhan 2009: 556). TBMM'nin onayına sunulmamış olması bile ikili anlaşmalar hakkında şüphe uyandırması için yeterli bir durumdur.

ABD yardımlarıyla ekonomik sorunlara çözüm aranırken Ankara, devlet kapitalizmini vurgulayan bir sanayileşme programı ile Amerika'dan iktisadî ve mali destek sağlayamayacağını anlamakta gecikmedi. Eylül 1947'de, savaş sonrası kalkınma planının bir bütün olarak uygulanması durduruldu. Kasım 1947'de toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası Kurultayı'nda, devlet sektörünün iktisadî etkinliğinin sınırlandırılması kabul edildi. Ankara, 1948 yılında, karayolları yapımı ve tarımda makineleşmeyi vurgulayan değişik

bir iktisadî programla yeniden Amerika'dan iktisadî ve mali yardım istedi. Amerikalılar bu defa, Türkiye'nin Avrupa İmar Programı ya da diğer adıyla Marshall Planı kapsamı içine alınmasını kabul ettiler (Tezel 2002: 268-269).

Türkiye, Marshall yardımlarından faydalanabilmek için 4 Temmuz 1948'de ABD ile Ekonomik İşbirliği Anlaşması imzaladı. Bu anlaşmanın ikinci maddesinin B fıkrasına göre, sanayi ve tarım üretiminin sağlam bir ekonomik esas dairesinde gelişimini sağlamak; Avrupa İktisadî İşbirliği Teşkilâtı (OEEC, daha sonra OECD) vasıtasıyla tespit edilecek hedeflere ulaşmak ve ABD'nin talebi üzerine bu anlaşma ile sağlanacak yardımlar ile mümkün olduğu takdirde kömür ve gıda maddelerinin üretiminin artırılmasına yönelik tekliflerde bulunulmuştur (Armaoğlu 1991: 171). Bu anlaşmada sanayi üretiminin artırılmasından da bahsedilmesine rağmen, uygulamada Türkiye'nin ABD'den, hammadde üreten ve tarım üretimine yoğunlaşan bir ülke olması için daha fazla destek bulduğu aşikârdır. Çünkü ABD ile işbirliği yapılan bu ve bunu izleyen dönemlerde Türkiye'nin sanayi hamleleri ve üretimi yorum gerektirmeyecek kadar geri kalmıştır.

Türk hükûmetinin 1940'ların sonuna doğru iktisat politikasında yaptığı değişikliklerde, ABD hükûmeti ve Avrupa İktisadî İşbirliği Teşkilâtı gibi dış çevrelerin istekleri büyük rol oynadı. Yabancıardan gelen baskı altında, hükûmetin iktisadî gelişmede sanayi sektörüne verdiği ağırlık azaltıldı. Savaş sonrasında kamu kesiminde uygulanacak sanayi yatırımlarıyla ilgili plan büyük ölçüde terk edildi. Hükûmet 1947 yılında OEEC için yeni bir kalkınma programı hazırladı. Kamu yatırımlarında ağırlık, yabancıardan gelen baskılara uygun olarak, tarımda makineleşmeye ve karayolları yapımına kaydırıldı (Tezel 2002: 224). Bu kararları denetleyebilmek amacıyla da 4 Temmuz 1948'de ABD ile Türkiye arasında yapılan bir anlaşmayla, ABD'den gelecek nakdî ve aynî yardımların hangi alanlarda ve ne şekilde kullanılacağı tamamen Amerikalı uzmanların görüşlerine bağlı hâle getirildi. Bu yönüyle bu anlaşma Osmanlı Devleti'ndeki kapitülasyonlara benzetilmiştir (Erhan 2009: 541).

ABD ve Batı Avrupa ülkeleri açısından, *"Türkiye'nin Avrupa İmar Programı'na katılmansın genel amacı (...) tarımsal üretimini, imalat sanayi ürünleri karşılığında Batı Avrupa'ya gıda malları ve hammadde sağlayabileceği bir düzeye çıkartmasıydı."*¹⁸ Bunun yanında Amerikan Hükûmeti, 1940'ların sonunda, Türkiye'nin krom gibi bazı madencilik ürünlerinin Amerika, tarımsal fazlalarının da Avrupa için önem taşıdığını ve *"Türkiye'deki yaşam koşulları(nın), Türkiye tarım ürünleri ve hammadde fazlaları üretebildiği ve Batı Avrupa'nın sanayi ürünleri için çok daha büyük bir pazar haline geldiği"*

¹⁸ R. D. Robinson, *The First Turkish Republic: A Case Study of National Development*, Cambridge, Mass.: HUP, 1963, s. 138'den aktaran (Tezel 2002: 267-268). Türkiye'ye Marshall Plânı çerçevesinde Avrupa'ya hammadde ihraç etme görevi yüklenmesi hakkında ayrıca bkz. (Erhan 2009: 539-540).

zaman iyileşeceğini"¹⁹ açıkça öne sürüyordu (Tezel 2002: 268). Yani Türkiye'den son döneminde Osmanlı Devleti'ne biçilen rolü devam ettirmesi isteniyordu; pazar olmak.

ABD ve Batı Avrupalıların beklenti ve arzuları doğrultusunda Marshall yardımlarının yüzde 60'ı tarım alanında kullanılmıştır. Bunun sonucunda Türkiye ilk defa 1953'de buğday ihraç eder hâle geldi. Ancak ithal edilen tarım aletlerinin bakımı Türkiye'nin dışa bağımlılığını artırdı ve alınan yardımlar dolaylı olarak tekrar ABD'ye döndü. Ayrıca, Türkiye Marshall yardımları almaya başladığı ana kadar demiryollarının yapımına önem verirken, ABD'nin talepleri doğrultusunda karayollarının yapımı hız kazandı. Böylece otomobil, kara nakil aracı ve petrol ihtiyacı da tabiatıyla arttı. Yukarıda da vurgulandığı üzere, yapılan ekonomik yardımlar da, Türkiye'nin ihtiyaç alanlarından ziyade, ABD'nin istediği alanlarda kullanıldı. Sonuçları itibarıyla Marshall yardımları da Türkiye'nin her alanda dışa bağımlılığını artırdı (Erhan 2009: 542, 553-554).

ABD yardımlarını ve niteliklerini toparlayacak olursak; 1954-1960 yılları arasında Türkiye'ye yapılan yardımların yarısından fazlası "Savunma Destegi Yardımı" adı altında yapılmıştır ve bunların önemli kısmı tarım, eğitim madencilik ve yol yapımı gibi altyapı yatırımlarında kullanılmıştır. Ancak, gerçek bir kalkınmayı sağlayacak endüstri yatırımlarına ayrılan pay, genel yardım toplamının yalnızca %6,8'ini bulmuştur (Aksoy ve Güler 2010: 129). Bu oranın Türkiye'nin bir sanayi ülkesi olmasına katkı sağlamadığı da ortadadır.

Yukarıda da vurgulandığı üzere, 1945-1952 arası Türkiye'nin NATO üyeliğine kadar geçen süredeki dış politikasını belirleyen en büyük etken güvenlik endişesiydi. Bunun içindir ki, Sovyetlere karşı güvenliğini sağlamak amacıyla Türkiye, oyunu bütün kurumlarıyla Batı'dan yana kullanmış ve giderek Batı bloğunun ileri karakolu durumuna gelmiştir (Yurdusev 1999: 376) Fakat Türkiye'nin Batı ittifakına dâhil olurken kabul ettiği şartlar ve verdiği ödümler, umulanın aksine, güvenlik sorunlarına da yol açmıştır. Çünkü alınan askerî yardımların kullanımı şarta bağlanmıştı. Meselâ, 12 Temmuz 1947 sayılı kanunla alınan yardımlar (12 Mart 1947 Truman Doktrini'ne dayanan kanunla yapılmıştır) ancak komünizmle mücadelede kullanılabilirdi. Nitekim Kıbrıs harekâtında bu askerî malzemelerin kullanılmasına Başkan Johnson, söz konusu anlaşmanın 2. ve 4. maddesine dayanarak, karşı çıkmıştır (Tunçkanat 2006: 138-140). Bu durumun Türkiye'nin Kıbrıs politikasına darbe vurduğu ve anlaşmazlık hâlinde olduğu ülkelere karşı zafiyet doğurduğu bilinen bir gerçektir.

Türkiye'nin NATO'ya giriş süreci ve bu doğrultuda ödenen bedeller de hikâyenin ayrı bir kısmıdır. Burada Türkiye'nin NATO'ya dâhil oluşu ile buradaki konumunun ayrıntısına girilmeyecektir. Fakat bu konuda dikkat

¹⁹ *European Recovery Programme, Turkey: Country Study*, Washington, 1949 (Türkçesi: *Avrupa İmar Programı, Türkiye*, Ankara, Ulus Basımevi), s. 9-10'dan aktaran (Tezel 2002: 268).

çekilmek istenen nokta, ödenen bedellere rağmen, Türkiye'nin NATO adaylığı sürecinde karşı tarafın Türkiye'yi aralarında görmeye pek de niyetli olmadıkları gerçeğidir. Dönemin Türkiye cumhurbaşkanının şahitliğine başvuralım; Celal Bayar'ın ifadesine göre,

"Buna karşılık Atlantik Paketi'nin etrafında toplanan Amerika Birleşik Devletleri ile Avrupa devletleri, Türkiye'yi aralarına almak istemiyorlardı. Müttfikimiz İngiltere Atlantik Paketi'nin Avrupa medeniyetini savunmak için kurulduğunu ileri sürerek Türkiye'nin bu pakta alınmasına muhalefet ediyor, dostumuz Amerika da belli bir sebep göstermeden İngiltere'nin muhalefetini destekliyordu." (Saray 2000: 96).

Türkiye NATO'ya alınması için, birincisi CHP, ikincisi DP hükümetleri döneminde, iki defa başvurdu, fakat ikisi de reddedildi (Saray 2000: 99). Çünkü ilk etapta NATO üyeleri Türkiye'nin güvenliğini NATO ittifakının çerçevesine oturtamamışlar, Türkiye için ancak bölgesel güvenlik şemsiyesi oluşturmayı tercih etmişlerdir. Türkiye ise böyle bir öneriye hiç sıcak bakmamıştır.

ABD'nin güvenlik şemsiyesi altına girmek için illâ Batı ittifakına dâhil olunmasına gerek olmadığına açık bir delil de mevcuttur. Türkiye henüz NATO üyesi değilken, 12 Şubat 1951'de Cumhurbaşkanı Bayar'ı ziyaret eden ABD Dışişleri Bakanı Yardımcısı McGhee, Bayar'ın, ABD'nin Türkiye'nin güçlendirilmesi için her türlü desteği vermesine rağmen, saldırıya uğraması hâlinde birlikte hareket ettiği bloğun güvencesinden mahrum olduklarına dair şikâyetini dile getirmesi üzerine, Kore'deki kolektif müdahaleyi ve buraya yapılan ABD yardımını ileri sürerek bunu, Türkiye'nin bir saldırıya maruz kalması hâlinde, ABD'nin seyirci kalmayacağını bir teminatı olarak göstermiştir (Saray 2000: 105-106). Yani Türkiye ABD çıkarları aleyhine bir saldırıya uğradığında Kore'dekine benzer bir kolektif yardıma muhatap olacaktı. Bu yardımın sebebi de açıktır ki, tırmanan Soğuk Savaş'ta Türkiye'nin göz ardı edilemeyecek stratejik konumuydu.

Türkiye'nin güvenlik endişeleri Stalin'in 1953'deki ölümünden sonra da yatışmadı. Hâlbuki Sovyetlerin Türkiye'ye yönelik politikasında önemli bir değişiklik olmuştu. 30 Mayıs 1953'de SSCB Dışişleri Bakanı Molotov Türkiye Büyükelçisi'ni makamına davet ederek, Boğazlardaki mevcut durumun kabul edilebilir olduğunu, ayrıca SSCB'nin artık Türkiye'ye karşı hiçbir toprak iddiasında bulunmadığını beyan etti. (Saray 2000: 137-138). Bu tarihten sonra hem sınırın gözden geçirilmesi, hem de Boğazlar konusu Sovyetler tarafından bir daha gündeme getirilmedi. Fakat Türkiye, kendi emniyeti için NATO içinde kalmaya devam etti. (Saray 2000: 139) Çünkü Türk dış politikasında 1945'ten beri hâkim olan Soğuk Savaş güdülenmesi, Amerikan hegemonik sisteminin içinde gönüllü olarak yer almayı temel ihtiyaç haline getirmişti. Türkiye, karşılıklı yarar ilişkisi olarak tanımladığı bu durumda, sürekli olarak kendi varlığının ABD'nin çıkarları açısından önemini vurgulamak ihtiyacını da hissetti (Bostanoğlu 1999: 334). Türkiye'nin NATO ve sonrasında dâhil olduğu bütün güvenlik örgütlerindeki rolü

itibariyle tümünde dikkat çeken nokta, Türkiye'nin politik inisiyatifi oluşturmak ve kullanmaktan ziyade, izlemiş olmasıdır. Türkiye, ABD öncülüğündeki paktın içinde olmayı çıkarları açısından yeterli saymış ve ne ittifakın çerçevesi içinde, ne de dışında politika oluşturucu bir işlev üstlenmemiştir (Bostanoğlu 1999: 336).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin özellikle Sovyet tehdidi nedeniyle Batı ittifakına güvenlik endişeleriyle dâhil olduğu malumdur. Bu tehdit olmasaydı da Türkiye'nin son 200 yıllık tercihinin bakılarak, böyle bir birliktelik normal görülebilir. Bunun da ötesinde, Türkiye'nin ABD hegemonik sistemi içinde yer alışı, yukarıda da belirtildiği üzere, tamamen rızaya dayalıdır. Ancak Türkiye dış politikasını temellendirdiği yegâne çıkar unsuru olarak, toprak bütünlüğünün SSCB'ye karşı korunmasını kabul etmekle, kendi manevra alanına ciddi bir kısıtlama getirmiştir. Türkiye, bu dış politikasını yürütürken verdiği mesaj, kendi çıkarları ile Batı ve ABD çıkarlarını özdeş tuttuğudur. Bu özdeşlik, Türkiye'nin kendi çıkarlarının önüne geçmiştir (Bostanoğlu 1999: 338). Bu noktada esas sorgulanması gereken de budur. Gerçekten böyle bir tercih gerekli miydi? Uslu'nun (2000: 20) isabetle belirttiği gibi, 1950'lerde ve 1960'ların ilk yarısında Türkiye uluslararası arenada sürekli olarak ABD'nin çizgisini takip etti ve Amerikalıların talep etmedikleri durumlarda bile, ABD'yi sonuna kadar desteklediğini ilân etmekten hiç çekinmedi. Türk yöneticiler Türkiye'nin tutumunu gururla açıklarken bu tür davranışı Batı ittifakının bir gereği olarak gördüler.

Bazoğlu Sezer (1999: 444) de Türkiye'nin Sovyetlere karşı duyduğu güvenlik kaygılarına dikkat çekmektedir. Ona göre, Türkiye'yi Batı, özelden de Amerika ile ittifak ilişkisi aramaya yönlendiren dış nedenlerin başında Sovyetler Birliği'ne karşı duyulan ciddi güvenlik endişesi gelmekteydi. Bu endişenin yanında Türk yöneticileri dünyanın en zengin gücü olan Amerika ile yakınlaşmanın getireceği ekonomik ve askerî yardımların ülke kalkınmasına büyük katkılarda bulunacağına inanıyorlardı.²⁰ Böylece Türkiye'yi bu dönemde yönetenler, başta Sovyet tehdidi olmak üzere, Türkiye'nin stratejik önemi ve millî kaynakların yetersizliği gerekçelerinden hareketle, bağlantısızlığı uygulanabilir bir alternatif olarak görmemişlerdir (Uslu 2003: 18).

Türkiye NATO'ya katıldıktan sonra koyu bir ABD yanlısı politika izleyerek ikili ilişkileri "tam ittifak" yapısı içine sokmuştur. Bu siyasetin Türkiye'ye iki olumsuz etkisi oldu. Birincisi, Türk dış politikası ABD tarafından rehin alındı ve dış politikadaki hareket serbestisi hemen hemen ortadan kalktı. İkincisi ise, Türkiye'deki bazı askerî üs ve tesislerin, Türkiye'nin egemenlik ve bağımsızlığına aykırı olarak ABD'ye teslim edilmesi ve bunun yanında bazı adli ayrıcalıklar tanınmasıydı. Türk dış politikasının bu niteliği, Türkiye'yi Batı'nın çıkarlarının savunucusu olarak gören Arapları Sovyetler nezdinde bir denge arayışına itti. Bu gelişme ise, Türkiye üzerindeki

²⁰ Bu konuda ayrıca bkz. (Uslu 2003: 13; Karpat 2012: 161).

Sovyet baskısını daha da artırdı (Armaoğlu 1999: 425). Türkiye aleyhine olan bu gelişmeler ABD'nin Türkiye'deki üs ve tesislerini kullanmasını ön-gören 91 anlaşmanın yerini alan 1969 tarihli Türk-Amerikan Savunma İş-birliği Anlaşması ile üs ve tesislerin kullanılması başıboşluktan kurtarılıyor ve belli bir kural altına alınıyordu. Böylece ABD söz konusu tesislerle ilgili geniş hareket serbestisini kaybediyordu (Armaoğlu 1999: 427).

Sonuç

17. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlıların Avrupa'daki devletlerle yaptığı savaşlarda bariz bir askerî gerileme yaşadığı ortaya çıkmıştı. Ancak 1856 Paris Antlaşması Osmanlı toprak bütünlüğünü Avrupalı Büyük Güçlerin garantisi altına aldığında, artık Osmanlı Devleti'nin tek başına ve kendi gücüyle ayakta duramayacağı da teyit edilmiş oluyordu. Nitekim bu çalışmanın hareket noktasını teşkil eden 1878 Ayastefanos Antlaşması'na yapılan müdahalenin benzeri, Haziran 1853'de de yapılmış ve İngiliz-Fransız ortak donanması Osmanlı Devleti'ni Ruslara karşı koruyabilmek amacıyla Çanak-kale önlerine gelmişti. Yani Osmanlı Devleti artık, başta İngiltere olmak üzere Rus ilerlemesini durdurmak isteyen devletlerin fiilî himayesi altına girmişti.

93 Harbi'nde İngiltere ve Osmanlı devlet adamları Osmanlıların Rusya'yı yenebileceği, en azından yenilmeyeceği vehmindeydiler. Bu dönemin karmaşık diplomasisi ve Balkanlardaki hengâme sonucunda Osmanlılar Ruslarla yaptıkları savaşta baş başa kaldılar. Osmanlı Devleti bu savaşta yenildi ve böylece Ayastefanos Antlaşması ortaya çıktı. Başta İngiltere olmak üzere, Avrupa'nın diğer Büyük Güçleri buna Berlin Kongresi ile müdahale ederek Rusları dizginlediler. Çünkü özellikle İngiltere, Boğazlar veya Büyük Bulgaristan vasıtasıyla Rusya'nın Akdeniz'e girmesine razı olamazdı. Bu ortamda imzalanan 1878 Berlin Antlaşması Osmanlı bekasından ziyade, Avrupa diplomasisinin hassasiyetlerini göz önünde bulundurdu. Bu tarihten sonra Boğazlar bir daha Rusya tarafından bu denli tehdit edilemedi, ancak bu antlaşmada Balkanlarla ilgili yapılan düzenlemeler Avrupa'yı, hatta dünyayı büyük bir savaşa sürükledi.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği Boğazlarda üs edinme niyetini ortaya koyduğunda, Türkiye hâric hiç kimse bu talebin güçle de destekleneceğini ve bir çatışmaya neden olacağını düşünmemişti. Çünkü tarafların böyle bir enerjisi ve maddî gücü kalmamıştı. Kaldı ki SSCB, ABD ile İngiltere'ye Türkiye'ye saldırmayacağını garantisini vermişti. Şayet Sovyetlerin fiilen Türkiye'ye saldırı ihtimali belirseydi ve bunu da hayata geçirseydi, ABD ve müttefiklerinin ileride Kore'ye yaptıkları yardımın benzerini Türkiye'ye de yapacakları açıktı. Çünkü özellikle ABD, 1922'den itibaren Boğazların uluslararası trafiğe açık ve özellikle Türkiye'nin elinde kalmasının serbest ticaret ve ABD çıkarları açısından ne kadar önemli olduğunu birçok kez vurgulamıştı. Ancak Türkiye "köklü ve haklı Rus fobisi" nede-

niyle, Sovyetlerin bu talebinden ciddî endişe duydu ve Batı dünyasının ittifak şemsiyesi altına girme arayışlarını hızlandırdı.

ABD'nin hâkim bir güç olarak ortaya çıkması aslında, nüanslar olmakla birlikte, Britanya İmparatorluğu'nun mirasını devralması anlamına geliyordu. Yani, 19. yüzyılda Britanya açısından Osmanlı Devleti'nin rolü, Rusya'nın güneye sarkmasına karşı tampon rolünü oynamasıydı. Benzer şekilde, girdiği andan itibaren Türkiye'nin NATO'daki rolü de SSCB'ye karşı Boğazları korumak ve Akdeniz'e girmesini engellemek ve bu amaç doğrultusunda ABD'ye üs teşkil etmekte. Bu denli önemli bir stratejik noktada konumlanmış bir ülkenin, ister ittifaka dâhil olsun, isterse olmasın, ABD ve müttefikleri tarafından ihmal edileceğini düşünmek, tarihi ve hâli okuyamamak anlamına gelir.

Burada vurgulanması gereken noktalardan biri de, Türkiye'nin SSCB'ye karşı güvence ararken, kendisini bu denli Batı'ya bağlamasının gerekli olup olmadığıdır. Kaldı ki, Türkiye'nin NATO'ya giriş macerasında muhataplarının Türkiye'yi almak konusunda çok istekli olmadıklarının, ancak buna rağmen, Sovyetlere karşı Boğazların güvenliğinin tehlikeye düşmesi hâlinde Türkiye'ye yardım etmeye hazır olduklarının emareleri de mevcuttur. Türkiye'nin Batı ittifakına dâhil olurken fazlasıyla taahhüt altına girdiği, ekonomik rezervlerini zora soktuğu ve sanayileşmesini de ertelemek durumunda kaldığı, bugün delilleriyle ortadadır ve bu bir bedeldir.

Türkiye'nin bu kadar ipotek altına girerek Batı ittifakına dâhil olmasının aslında çok da gerekli ve girmemesinin güvenliğini ihlâl eden bir durum olmadığına dair, başka deliller de vardır. Meselâ, Tito SSCB'nin bir uydusu olmayı kabul etmeyip ayrıldığı zaman, Stalin ona karşı harekete geçememiştir ve Yugoslavya iki blokla ilişkilerini belli ölçülerde sürdürmeyi başarmıştır. ABD'den yardım dahi almıştır. Bunu yaptığı için de Sovyet saldırısına uğramamıştır. Kaldı ki, Türkiye'nin stratejik konumu ABD ve müttefikleri açısından daha vazgeçilmezdi. Ayrıca, mesele güvenlikse Fransa Cumhurbaşkanı de Gaulle 1966'da NATO'nun askerî kanadından ayrılırken, ABD'nin nükleer güvenlik şemsiyesinin Fransa'nın üzerine açılacağından emindi. Benzer bir durumun Boğazların korunmasında Türkiye için de söz konusu olduğu ortadadır. Bütün bunlara ek olarak 1964'ten itibaren ABD ile yaşanan peş peşe krizler ve ambargolar, pekâlâ Türkiye'nin NATO'ya girmeden de ayakta kalabileceğini göstermiştir.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra SSCB'ye karşı güvenliğini sağlamak amacıyla Batı İttifakı'na dâhil oldu. Geçmişini düşündüğümüzde bunun gidişatla uyumlu bir süreç olduğu rahatlıkla söylenebilir. Fakat bunun için ödenen bedel, sağlanan güvenlikle doğru orantılı değildir ve Türkiye'nin bugün hâlâ aşamadığı birçok sorununa Türkiye'nin çıkarlarını gözetmeden, hatta müttefiklerinin çıkarlarını öncelediği, tam teslimiyetle girilen bu ittifak ilişkisi kaynaklık etmektedir. Geçmiş, hâlin anlaşılması ve atılan adımların daha dikkatlice plânlanması için bize sağlam veriler sunar. Görebilenler için.

KAYNAKÇA

- AKSOY İlhan - Yavuz Güler (2010). *Türk Amerikan İlişkilerinin Politik ve Ekonomik Boyutu*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- AKSUN Ziya Nur (2010). *II. Abdülhamid Han*, yay. haz. Erol Kılınc, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ANDERSON Matthew Smith (2010). *Doğu Sorunu 1774-1923. Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil Eser, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ARMAOĞLU Fahir (haz.) (1991). *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara: TTK Yayınları.
- ARMAOĞLU Fahir (1999). "Yarım Yüzyılın Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1997 (Bir Genel Değerlendirme)", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, ed. İsmail Soysal, Ankara: TTK Yayınları: 421-440.
- AYDIN Mustafa (2009). "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945", *Türk Dış Politikası*, c. 1: 1919-1980, ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları: 399-476.
- BAZOĞLU SEZER Duygu (1999). "Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye'nin İttifaklar Politikası", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, ed. İsmail Soysal, Ankara: TTK Yayınları: 441-464.
- BODGER Alan (1999). "Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, ed. Marian Kent, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 88-128.
- BOSTANOĞLU Burcu (1999). *Türkiye-ABD İlişkilerinin Politikası. Kuram ve Siyasa*, Ankara: İmge Kitabevi.
- ERDOĞDU Teyfur (1999). "1856 Paris Kongresi - 1878 Berlin Kongresi Arasında Osmanlı Dış Politikası", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, ed. İsmail Soysal, Ankara: TTK Yayınları: 149-172.
- ERHAN Çağrı (2009). "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası*, c. 1: 1919-1980, ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları: 522-575.
- FERGUSON Niall (2011). *İmparatorluk. Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirdiği*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İPEK Nedim (2002). "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı", *Türkler*, c. 13, ed. Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 15-24.
- KARACA Taha Niyazi (2011). *Büyük Oyun. İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- KARPAT Kemal H. (2012). *Türk Dış Politikası Tarihi*, çev. Güneş Ayas, İstanbul: Timaş.
- KENT Marian (1999). "Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğunun Sonu 1900-1923", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, ed. Marian Kent, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 199-237.
- KOCABAŞOĞLU Uygur (1999). "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konso-loslarının Siyasal Etkinlikleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, ed. İsmail Soysal, Ankara: TTK Yayınları: 179-187.

- KURAT Yuluğ Tekin (1999). "XIX. Yüzyılda Rusya'nın Balkanlardaki Panslavizm ve Panortodoks Politikası Karşısında Osmanlı Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, ed. İsmail Soysal, Ankara: TTK Yayınları: 173-177.
- SARAY Mehmet (2000). *Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi. III. Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- SOY H. Bayram (2004). *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- SOY H. Bayram (2007). "Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyaseti", *Türkiyat Araştırmaları*, (7): 141-167.
- SOYSAL İsmail (1999). "1936 Montreux Sözleşmesi ve Sonradan Çıkan Sorunlar", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, ed. İsmail Soysal, Ankara: TTK Yayınları: 309-325.
- TAYLOR A. J. P. (1971). *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*, Oxford: Oxford University Press.
- TELLAL Erel (2009). "SSCB'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası*, c. 1: 1919-1980, ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları: 499-521.
- TEZEL Yahya Sezai (2002). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- TOKAY Gül (1999). "Ayastefanos'tan Berlin Andlaşmasına Doğu Sorunu (Mart - Temmuz 1878)", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, ed. İsmail Soysal, Ankara: TTK Yayınları: 189-202.
- TOKAY A. Gül (2007). "Ottoman Diplomacy at the Berlin Congress", *The Ottoman-Russian War of 1877-78*, ed. Ömer Turan, Ankara: 242-259.
- TUNÇKANAT Haydar (2006). *İkili Anlaşmaların İçyüzü*, İstanbul: Kaynak yayınları.
- TURAN Ömer (2007). "Turkish Documents about the 1877-78 Ottoman-Russian War", *The Ottoman-Russian War of 1877-78*, ed. Ömer Turan, Ankara: 321-339.
- TURAN Ömer (2011). "The Rhodope Resistance and Commission of 1878", *War and Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, ed. M. Hakan Yavuz - Peter Sluglett, Salt Lake City: The University of Utah Press: 511-534.
- TÜRKGELDİ Ali Fuat (1987). *Mesâil-i Mühimmey-i Siyasiyye*, c. II, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: TTK Yayınları.
- USLU Nasuh (2000). *Türk Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs*, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları.
- USLU Nasuh (2003). *The Turkish-American Relationship Between 1947 and 2003. The History of a Distinctive Alliance*, New York: Nova Publishers.
- YURDUSEV Esin (1999). "1945-1989 Döneminde Türkiye ve Balkanlar", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, ed. İsmail Soysal, Ankara: TTK Yayınları: 373-386.